بەشی شەشەم

* کوردستان لە نێوان نەخشەیەکی دوو سەرەدا
* موسوڵمانێتی کورد لە پێنوسی مێژوونووسانەوە.
* شارە کوردییەکان بە ئاشتی ڕێکدەکەون.
* ڕزگارکردنی باب و ئەرمینیـــــا

کوردستان لە نێوان نەخشەیەکی دوو ســـەرەدا

جەنگی نەهاوەند سەرکەوتنی زۆری بە دەمەوە بوو، دوای ئەوە فارسەکان نەیان توانی لەسەر رایەك، یان لە بەرەیەکی یەکگرتوودا کۆببنەوە، بەڵکو بە چاوێکی شوم و نەگبەتیەوە دەیان ڕوانیە یەزدگوردی پادشاو، وەك دومەڵێکی لێ هاتبوو لەبەرچاوی نەك میللەتە ژێردەستەکان، بەڵکو فارسەکان خۆشیان و بە ئاواتەوە بوون ئەو ملۆزم و مۆتەکەیان لە کۆڵ بێتەوەو شەڕ کۆتایی بێت!

عومەر دەیزانی، نە سوپای فارس و، نە یەزدگوردی پادشا، قورسی سەربازی و سیاسیان لە ئەرزی واقیعدا نەماوە، وەك تەنێکی نامۆ و بێزراویان لێ هاتوە و، مانەوەیان بە خراپ دەزانن. لەبەرئەوە بڕیاری دا بەرەیەکی جەنگی تر بکاتەوە و سوپایەکی تر بنێرێ. چونکە دەیزانی ئیمپراتۆریەتی ساسانی لەبەریەك هەڵوەشاوەتەوەو بە کەمترین سوپاوە بۆ کوێیان بوێ بەرگریان نیە و دەتوانن بۆی بڕۆن.

ئەو کاتەی کە عومەر لە (هورمزان) پاشای دەستگیرکراوی ئەهوازی پرسی: رات چی‌یە بەرامبەر ئەسفەهان و فارس و ئازربایجان. هورمزان وتی: (ئەسفەهان) وەك سەرە بۆ لاشە. ئازربایجان و فارس دوو باڵن. عومەر تێگەیشت دەبێ لە پێشەوە سەریان پان بکانەوە. ئەوسا دوو باڵەکە لە پەل وپۆ دەکەون، لەبەرئەوە سوپای نارد بۆ ئەسفەهان و گرتی و سەری تەواو کرد. هەر لە ئەسفەهانەوە سوپای نارد بۆ هەرێمی فارس و شاری (ئەستەخر) ی رزگار کرد، سوپای خستە دوای یەزدگورد هەتا نەهێڵێ بحەوێتەوە. دوای ئەوە بەرەیەکی تری جەنگی کردەوە، هەتا باڵەکەی تریش کە ئازربایجانە تەواو بکات و سەر و هەردوو باڵ لە بەردەم سوپای ئیسلامدا نەمێنێ و، کۆتایی بە ئیمپراتۆریەتی ساسانی فارسی بهێنێ، کە بە درێژایی هەزار ساڵ زیاترە دەستی لە گەردنی میللەتە ژێردەستەکاندایە، کورد سەری بۆ هیچ داگیرکەرێك دانەنەواندوە، ئەگەر ئیسلامی بە داگیرکار بیزانیایە، بەرەنگاری دەوەستا، بەڵام لە هیچ جێ‌یەکدا تاکە رمێکی بەرامبەر رانەگرتوە.! هەر بۆیە نە (عومەر) وە نە (هورمزان) باسی کوردستان و هەرێمی چیا و شارەزوور ناکەن و لەو سەر و دوو باڵەدا ناویان نیە.لە هیچ مێژوویەکی بڕواپێکراودا نیە کە کورد سوپای کۆکردبێتەوە یان خەڵکی هان دابێ دژی ئیسلام.بە گوێرەی هەموو مێژوونووسەکان، کوردستان ئاسانترین وڵات بوو کە لەبەردەم فتوحاتی ئیسلامیدا رزگار کرا.

جگە ئەو سوپایەی کە دوای یەزدگورد کەوتبوو، عومەر نەخشەیەکی تری دوو سەرەی داڕشت و بەرەو ئازربایجان ناردی، ئەم نەخشەیان بە هەردوو دیوی کوردستاندا دوو سوپا دەنێرێ و ئەوەی جێی سەرسوڕمانە ئەوەیە، کە بە رۆژهەڵات و رۆژئاوی کوردستاندا سەردەکەون، هیچ شەڕێك لەگەڵ کوردەکاندا روونادات، کورد ڕێیان لێ ناگرن، خەڵکیان لێ هان نادەن و کۆناکەنەوە. بەڵام هەر لەگەڵ خاکی کوردستان دەبڕن و دەگەنە ناو خاکی ئازربایجان و ئەرمینیا لە سەروی کوردستان، شەڕی خەست و گەورە روو دەدات کە پادشای ئەو دوو وڵاتەی تیا بەشدارە. هەموو مێژوونوسەکان ئەم دوو شەڕەیان بە وردی گێڕاوەتەوە، بەڵام بۆ کورد هیچیان تۆمار نەکردوە، بڵێی هۆی ئەمە چی بێت.؟ پێشتر لە جەنگی (حەلوان) دا باسم کرد کە پێش (5) ساڵ بەر لەم سوپا دوو سەرەیە، کوردەکانی شارەزوور لە موسڵەوە تا هەمەدان بە هەولێر و زاموا (شارەزوور)[247] و دەشتی هەولێر و ماهێشتی کرماشانەوە، بۆ پاڵپشتی لە سوپای ئیسلام و راگەیاندنی موسوڵمان بونی خۆیان، راپەڕینێکی جەماوەریان سازدا لە دژی دام و دەزگای فارسەکان و کوردستانیان لێ پاك کردنەوە. بۆ وەڵامی ئەوە یەزدگورد لە حەلوانەوە دوو هەزار چەکداری لە هێزی تایبەت بە سەرکردایەتی(پاو) بۆ ناردن بۆ سەرکوت

[247]. شارەزوور دەشتێکی فراوانە، دەکەوێتە نێوان هەمەدان و هەولێر لە هەرێمی چیا. (معجم البلدان. ج5ص312) (اثار البلاد واخبار العباد، القزويني. ص397). بەڵام (بلاذري، ص329) دەڵێت: بەردەوام شارەزوور و دەستگاکانی سەر بە موسڵ بوون، هەتا سەردەمی عەباسیەکان و کۆتایی خەلافەتی هارونە رەشید، ئیتر گۆڕانکاری تیا کرا.

کردنیان.[248] بەڵام سەرنەکەوت و نەیتوانی لە هەورامانەوە سوپا بەرێتە خوارەوە بۆیان. لەو ڕۆژەوە هەتا ئەمڕۆ و، نەخشە دوو سەرەکەی خەلیفە عومەر، ئەم وڵاتە ئارامە و، خۆیان حوکمی خۆیان دەکەن، نەخشەکەش بەم جۆرەیە:

بەلازەری دەڵێ: عوتبەی کوڕی فەرقەدی سەلەمی لە شارەزوورەوە کەوتە ڕێ بۆ ڕزگار کردنی ئازربایجان.[249]

مەحمود شیت خەتاب و بەلازەری دەڵێن: بکیر[250] کوڕی عەبدوڵلای لیسی لە حەلوانەوە نێررا بۆ ڕزگارکردنی ئازربایجان.[251]

بەڵام تەبەری دەڵێ: (کە عومەر مۆڵەتی دا بە سوپای ئیسلام بکەونە ڕێ و بڵاو ببنەوە بە وڵاتی فارسدا، بکیر و عوتبەی نارد بۆ فەتحی ئازربایجان و عەقدی لەگەڵ کردن و هەریەکە ڕێیەکی بۆ دیاری کردن و ئامانجێکی بۆ دەست نیشان کردن، داوای لە عوتبە کرد کە لە حەلوانەوە پێش بکەوێت بەلای ڕاستدا بەرەو باشوری ئازربایجان، بەڵام داوای کرد لە بکیر کە پێش کەوێت بەلای چەپ دا لە موسڵەوە و لەوێوە بۆ باکوری ئازربایجان.)[252]

پاشان یارمەتی بۆ (بکیر) نارد، عومەر داوای کرد لە (سەمماك کوڕی خرشەی ئەنساری) ئەم پیاوە ئەبو دجانە نیە. کە لە شاری (رەی)یەوە بکەونە ڕێ بەرەو (بکیر).

کە گەیشت دەبینێ (بکیر) تووشی دەرگیریەك بوە لەگەڵ سوپای فارس لە کێوی (جرمیزان) لە ناوچە شاخاویەکانی سەر سنوری ئازربایجان.[253]

بکیر لەحەلوانەوە بە ناو سنوری کوردستاندا دەڕوات هەتا دەگاتە ناو ئازربایجان، لەو هەموو ڕێگەیەدا شەڕێك لەگەڵ کورد ڕونادات، بەڵام کە دەگاتە خاکی ئازربایجان دەبینێ سوپایەکی فارسی بە سەر کردایەتی (ئەسفەندیار) کۆبونەتەوە، پەلاماریان دەدەن، فارسەکان دەشکێن و ئەسفندیار دەگیرێ.[254]

---

[248]. مێژووی کوردو کوردستان: محمد مەردۆخی کوردستانی، ل184-185. مطبعة اسعد، بغداد1991.

[249]. فتوح البلدان: بلاذري. ص322

[250]. بکیر کوڕی عبدالله لیسی: هەر بە منداڵی موسوڵمان بوو، لە نزیك پێغەمبەرەوە دروودی خوای لەسەر بێ گەورە بوو، هەر بە منداڵی خزمەتی پێغەمبەری دەکرد، کە باڵق بوو بە پێغەمبەری وت: ئەی پێغەمبەری خوا من گەورە بووم، بومەتە پیاو، حەزدەکەم بێم بۆ ماڵی ئێوە. پێغەمبەر ڕازی بوو، فەرموی (اللهم صدق قوله ولقه الظفر) (اسد الغابة.ج1ص204). بکیر لە جەنگەکانی باشوری عێراق لە قادسیە و حیرەدا بەشدار بوو، یەکەم کەس بوو لە جەنگی (مدائن) لە ئاوی دجلە پەڕیەوەو بە ئەسپەکەی وت (ثبي اطلال وثباً) چوە ئاوەکەوەو خەڵکیش بە دوای دا. ئازربایجانی ڕزگار کرد، ویستی بچێتە (باب الابواب)، بەڵام (سوراقە) پێشی کەوت، پاشان سوراقە ناردی بۆ (موقان). ئەبوبەکر لەگەڵ سەعد ناردی بۆ عێراق کە بچێتە (حیرە) سی کەسی لەگەڵ بوو، لە ڕێگە دەبینێ خوشکی گەورەی حیرە لەگەڵ کۆمەڵێك ئافرەت ڕەقس و سەما دەکات بۆ ئاغایەکی فارس، پەلاماری دان گەورەکەیانی کوشت و ئافرەتەکانی ڕزگار کرد. (طبري: ج3ص13).

جارێك لە مەدینە لەسەردەمی عومەردا جولەکەیك کوژرا. عومەر لەسەر مینبەر وتی: خوا منی کردوەتە خەلیفە و کەسێك دەکوژرێ من پێی نازانم. پاشان وتی: (ئەوە کەسێك نیە پێم بڵێ کێ بووە.؟. بکیر هەڵسا وتی: من بووم. چونکە بینیم کە رای دەبوارد بە ژنی مجاهدێك. منیش خۆم بۆ نەگیرا. (اسد الغابة: ج1ص204).

[251]. قادة فتح العراق والجزيرة: اللواء الركن محمود شيت خطاب. ص461. دارالفكر، بيروت1977.

[252]. تأريخ الطبري: ج3ص224.

[253]. قادة بلاد فارس: الواء الركن محمود شيت خطاب. ص206. بيروت 1965.

254. طبري: ج3ص234، ابن اثير (الكامل)، ج3ص10-11. دکتور محمد حسنين هيكل لە کتێبی (الفاروق عمر) دا، ج2ص44 دا دەڵێ: خەلیفە عومەر (سەماك)ی نارد بۆ یارمەتی (بکیر و عوتبە)... بەڵام ڕاستیەکەی تەنها ناردی بۆ یارمەتی (بکیر) چونکە سوپاکان خۆیان جیابون و ڕێیان جیا بوو، هەدەفیان جیاواز بووە.

شتێكی سەیرە، ئەو هەموو جموجۆڵە سەربازیە، كردنەوەی ئەو هەموو بەرە جەنگیە، ئەو كوردستانە فراوانە، كوردستان پڕە لەجیٚی تەماع، شاری گەورە و دەشتی فراوانی كشت وكاڵ و ولاٚتی پڕ بەراو و ڕوبار و ئاودار. شاری هەولێر ـ ئەربائیللو كە كۆنترین شاری ڕۆژهەلاٚتی ناوەڕاستە، جیٚی تەماعی فارس و ڕۆم بوە. كەركوك كە لە سەردەمی ساسانیەكاندا پیٚیان دەوت (گەرمەكان) واتە ولاٚتی گەرم.[255] شاكر خەسباك وای بۆدەچیٚ گوتیەكان دروستیان كردبیٚ.[256] وە ئەسكەندەری مەكدۆنی ساڵی330پ.ز تەماعی تیٚ كردوە و پاشان پەلاماری ئەربیلی داوە، وە لە سەردەمی مادەكاندا ناوی (ئەرپخ) بوە، وە كۆنترین هەواڵی كەركوك ئەوەیە كە لە پاشماوەكانی تەقویمی جوگرافی سەرجۆنی ئەكەدی دا هاتووە ساڵی(2530–2473) پێش زاین كە ناوی كەركوكی بردوە بە (ئەرپخ).[257] ئەم شارە كۆن و پڕ قەلاٚو شارستانیانە. كەچی سوپای ئیسلام ڕویان تیٚ ناكات. سوپای ئیسلام دەدات بەلای كەركوك دا و دەچێت بۆ هیت و تكریت و موسڵ و قرقیسیا. ئەو هەموو لە شكركێشی و جەنگانە بوە، دەستیان بۆ كەركوك و هەولێر نەبردوە، ئەو هەموو سوپایەی فارس و رۆم لەو شارانەدا كۆبونەوە دژی ئیسلام. كەچی لە كەركوك و هەولێرەوە خۆسازدان و خۆكۆكردنەوە نەبوو دژی ئیسلام. ئەمانە ئەگەر مانایەك ببەخشن، هەر ئەوەیە كە ئەو ڕاپەرینە سەرانسەریە جەماوەریە كوردیەی شارەزوور، لە هەمەدانەوە بۆ هەولێر و موسڵ دەوری خۆی بوە و كاریگەری لەسەر خەڵكی هەبوە، سقەی كوردی لای موسوڵمانەكان پتەو كردوە و ئازادی كردون. لە ئیسلامدا ئازادی تاك و كۆمەڵ پارێزراوە. لە مذتیقی ئیسلامدا هەموو میللەتێك لە هۆز و خێڵ و خێزان پێك هاتوە. (وجعلناكم شعوبا و قبائل لتعارفوا)[258] یان لە بارەی زمان و ڕەنگەوە دەفەرمویٚ: (ومن اياته خلق السماوات والارض واختلاف السنتكم والوانكم، ان فى ذلك لآيات للعالمين)[259] لەبەرئەوە ئیسلام دان دەنیٚ بە زمان و ڕەنگ و " مافی هەموو كەس و میللەت و هۆزێكی داوە. ماف لە بنەڕەتدا جەعلێكی خواییە، هەموو كەس و گەل و هۆز و میللەتێك دەبیٚ داوای بكا و هەوڵی بۆ بدات. مینحەیەكی خواییە دەبیٚ پارێزراو بێت. خوای گەورە خۆی ڕەنگ و زمانی كردوە بە ئایەتی خۆی: (ومن الناس و الدواب والانعام مختلف الوانه كذلك: سورة فاطر / 28) هەر كەس دەیەویٚ ڕێز لە ئایەتی خوا بگرێت، با ئەو دوانە پێشێل نەكات. مافێك خوا دابێتی، مرۆڤ ئەگەر بڕوادار بێت بە خوا و بە قورئان، چۆن دەبیٚ زەوتی بكات، لە ئیسلامدا لە قورئاندا تاك مافی هەیە، گشت (كۆ) مافی هەیە، زەوت كردنی یان خواردنی مافی یەك كەس، وەك خیانەت كردنە لە مافی كۆ، هەموو میللەتێك مافی ئەوەی هەیە خۆی دەربخات، خۆی نیشان بدات، چی باشە بۆ خۆی و زمان و خاك و ڕەنگ و ڕوی بیكات، نابیٚ بهێڵیٚ بیتاوێننەوە، زمانی یاساغ بكەن، بە جیاوازی لە كەسانی تر سەیری بكەن، یان بەشی بدەن، با بچوكەكان لە گەورەكاندا نەتاوێنەوە، خۆیان نەهێڵن بتاوێنەوە، خۆیان بە پاشكۆی گەورەكان نەزانن. وە بۆیان هەیە هەموو شێوازێكیش بەكاربهێنن، بە گوێرەی كات و سات و شوێنی گونجاو و لەبار، بۆ سەندنەوەی مافیان.

هەر لەو ڕوانگەیەشەوە وەك لیوا شاكر دەڵێت[260] كە ئیسلام شاریٚ یان ولاٚتێكی ڕزگار دەكرد، بەجیٚی دەهێشت بۆ خەڵك و دانیشتوانی خۆی، مەگەر بیویستایە لە هێزێك بیان پارێزیٚ حیمایەی بۆ دابنانایە، دەنا خۆیان ئازاد بوون بە هەموو مانای ئازادی. كورد هەستی بە هەموو ئەمانە كرد، هەر بۆیە وەری گرت، خۆیان لە

---

[255]. منطقة كركوك و محاولات تغير واقعها القومي: الدكتور نوری طالباني. ص9. لندن 1995.

[256]. الكرد والمسألة الكردية: الدكتور شاكر خصباك. ص14. بغداد1959.

[257]. منطقة كركوك. دكتور نوری طالباني. ص13.

[258]. القرآن الكريم. سورة الحجرات آية 13.

[259]. القرآن الكريم. سورة الروم – آية 22.

[260]. يرموك. اللواء الركن شاكر محمود. ص139، 1986. بغداد

شەڕەکانەوە نەدەئالاند، دوریان دەگرت و خۆیان پسکە کردبوو هەتا بزانن بەچی دەگات، وەك بلێی چاوەڕوانیان دەکرد، هەتا بکەوێت بە بارێکی خێردا. ئەو بارەی کە ئەوان دەیانویست، ئەمەش لە خۆوە نەبوو، یان لە ترسان نەبوو، کێ هێندەی کورد ئازایە بە تایبەت ئەگەر بداتە لایەنی شەڕ هەر نایبڕێنێتەوە.!، خۆی دەفەوتێنێ و واز ناهێنێ! کە ئاینی زەردەشتیان لە کورد داڕنی و، کرایە ئاینی فارس و ئیمپراتۆریەتی فارس، هەموو ناوە کوردی و پاشای کورد و خاکە کوردیەکانیان لە ئاوێستا گۆڕی، دەسکاری کراو زیاد و کەمی بۆ کرا، ئیتر کورد لە بۆشاییدا دەژیا، دەبوو ئەو بۆشاییە پڕ ببێتەوە، ئەوە یاسای سروشتە! ناچار بوو بگەڕێ بە دوای مژدەکانی زەردەشت و ئاوێستا[261] و ماریفەتی پیر شالیاردا[262]. لە دوی ئاینی نوێ و پێغەمبەری نوێ دەگەڕا، کە ئیسلام سەری هەڵدا، هەر خێرا لە چەند جێی کوردستانەوە بە نهێنی نوێنەریان نارد بۆ حیجاز، هەر کە ناسیان خۆیەتی. راوەستان، دەست بەرداری فارس و رۆم بوون، چاوەڕوانیان کرد هەتا سوپای ئیسلام گەیشتە سنورەکانی کوردستان، ئەوسا لە خاکی کوردا بەیەك شادبون و ئازاد بون و حەوانەوە. پڕ بەسیەکانیان هەناسەی بەختەوەریان هەڵمژی! زۆر سودیان لە ئاین وەرگرت، بەرهەمی زۆریشیان دابە ئیسلام، کاتی خۆی ئاینی زەردەشتیان کردە فاکتەری دروست کردنی دەوڵەتی میدیا ئەمە پێش ئیسلام. لە ژێر سایەی ئیسلامیشدا زیاد لە (60) دەوڵەت و میرنشینی کوردیان دروست کرد، کورد عەقڵیەتێکی بەهێزی هەیە بۆ حکومەتداری، ئەگەر هەمان هۆکانی کاتی خۆی بۆ بێتە پێش. کورد حەزی لە ئاینە، بۆی دەمرێ، هەر وەکو پێشوتر بۆی مردوە، مێژوونووسان ئاوا وەسفی کوردستانیان کردوە: (کوردستان لانەو لانکی ئاین بوە.)[263]

خەڵکی کورد ساتێك بێ ئاین نایانکرێ. هەر وەك پێشوتریش بەبێ عەقیدەو بیروباوەڕ نەیانکراوە. نموونە زۆرە. (پیروەت کوڕی بارام) کە زاناو عاقڵمەند و ژیرێکی کورد بوە لە ناوچەی (مەرجێن)[264] واتە (مەرگە) لە بۆسەدا بوە کە ئەو پێغەمبەرە سەرهەڵبدات کە ئاوێستا و زەردەشت و پیرشالیار مژدەیان پێداوە، کاتیشی دیار بوو، هەموو جار لە کوردستانەوە لە ناوچەی مەرگە لە پارێزگای (سلێمانی ئەمڕۆ) وە توێشوی دەپێچایەوە دەکەوتە رێ بۆ شام بۆ لای راهیبە گاور و جولەکەکان بۆ هەواڵ زانینی پێغەمبەری نوێ و راگۆڕینەوە لەسەر مژدەکانی ئاوێستا و ئنجیل و تەورات بەرامبەر پێغەمبەری چاوەڕوان کراو. ئەو کاتەی ئەم سوپایە کە رەنگە(عوتبە) سەرکردەی بێت، دەچێت بۆ ئازربایجان. (پیروەت[265])ی زانای کوردی زەردەشتی کە بە ڕوداوەکەدا دیارە دەمڕاستی ناوچەکە بوە، بە خۆی و دوانزە کەس لە ماقوڵان و سەرۆکەکانی کورد دەچن بۆ بارەگاکەیان لە (سیناجیان)، ئەوانیش دەیانبەن بۆ لای سەرکردەی سوپاکە، پیروەت دەڵێ: (ئارەزوی ئیسلام بون دەکەین.) سەرکردەی سوپاکە زۆری پێ خۆش دەبێ. هەمویان موسوڵمان دەبن[266]. ئێستەش لە ناوچەی مەرگە باس وخواسی پیروەت هەر ماوە، چاك وایە کۆبکرێتەوەو کاری لەسەر بکرێت. ئەم راستیانە تێکەڵە بە کۆمەڵێك بوختان و هەڵبەسراوبوەوناشرین کراوە، هەندێ مێژوونوسی کورد ئەم هەڵوێستەی پیرۆت (ئەگەر راست بێ) تاوانبار دەکات و ناو وناتۆرەی ناشرین دەخەنە شوێنی کە دواتر لە جێی خۆی دا باسی دەکەین!

---

[261]. ئاینی کورد لە تۆفانی نوحەوە تا سەرەتای ئیسلام:حسن محمود حمە کریم. ل15–18، چاپی سێیەم، 1998.

[262]. پیرشالیاری زەردەشتی، ل18.

[263]. گۆڤاری رامان: ژمارە (21)، لاپەڕە(65).

[264]. کابانی کوردی: حسن محمود حمە کریم، ل7.

[265]. کوردستان و ئاینی ئیسلام: رؤوف سلیم حویزی: لاپەڕە 97. چاپخانەی جامعە 1970. ئەم کتێبە تەرجەمەی دەست نوسێکی فارسی بوە و ئەم نووسەرە بەناوی خۆیەوە بڵاوی کردۆتەوەو لەم ماوەیەدا پێی زانراوە، هەندێ دەست تێوەردانی تیا کردووە، زۆربەی بوختان و هەڵبەستە!

[266]. کابانی کوردی بە نوێنەری کورد دەگاتە حیجاز: حسن محمود حمە کریم. ل7، چاپی سێیەم 1998.

بەڵێ. کە سوپای ئیسلام دەگاتە کوردستان. کورد دەستەوسان دانانیشن، وەڵامی ئیسلام دەدەنەوەو بە گیان و بەلاشە تێکەڵی دەبن. ژیانی دۆزەخیان بۆ دەبێتە بەهەشت، لە بەندایەتی خەڵك دەبنە بەندەی خوا، ئەو هەموو ئاینە جیاوازە لە زەردەشت و ئاگرپەرستی و مانی و مەزدەك و گاور و جولەکە بە لقەکانیانەوە گۆڕیان و کردیانە یەك ئاین، یەکیەتی و یەك ریزی و یەك دڵی بۆ کورد دروست کرد و، جیاوازی نێوانیانی نەهێشت. ئەو هەموو ئاغایەتی و میرایەتی و، هەر ناوچەیەك رای جیاواز و پیاوی لایەك بون، کۆی کردنەوە و کردنیە یەك مەبەست، جاران دوژمنی فارس و رۆم و عەرەب و ئازەر و ئەرمەن بون و ئەوانیش دەیان چەوساندنەوە، ئێستە بونەتە برا و لە ئاست و ریزی ئەواندا خۆیان دەبیننەوە. زوڵمی فارس و رۆمیان بە سەرەوە نەما. لە تەسکایی کوردستان خرانە ناو دەوڵەتێکی فراوان، هەتا خۆی و دەوروبەر بناسێت، ئێستە زۆری کەسیان بە سەرەوە نیە، خۆی خاوەنی خۆیەتی. ئەگەر جاران لە کاتی جەنگدا دەخرانە پێشەوەی سوپای فارس و رۆم و قەلای دوژمنیان پێ دەروخاندن. وە لە ئاشتی دا کرابونە خزمەت کاری کۆشك و تەلار و ئاگردان و پەرستگاکانی فارس و رۆم. ئێستە بونەتە بەندەی یەك خوا و کێ لە خوا ترس تر بێ ئەوە لە پێشترە لای خوا. (لافرق لعربي على عجمي الا بالتقوى.)[267] (وجعلناكم شعوبا وقبائل لتعارفوا. ان اكرمكم عندالله اتقاكم.)[268]

بەڵێ دوو سوپا، بە دوو دیوی کوردستاندا بەلای راست و بەلای چەپ دا، لە رۆژهەلات و لە رۆژئاوای کوردستانەوە، لە دوو خاڵەوە، بە بڕیاری خەلیفە عومەر لە مەدینەوە بەرەو ئازربایجان دەکشێن. هەردوکیان یەك مەبەستیان هەیە دەبێ بیپێکن:

یەکەم: لە خاڵی شارەزورەوە بە سەرکردایەتی عوتبەی کوڕی فەرقەدی سلەمی راستەوڕاست بەرەو ژور و بەلای راستدا بەرەو باشوری ئازربایجان کشان بەم نەخشەیە: شارەزور، مهابات، مەراغە، دەریاچەی ئورمیە، تەبرێز پایتەختی هەرێمی ئازربایجان، لەم رێگەیەدا مێژوو هیچ بەرەنگاری و رێگریەکیان تۆمار نەکردوە، جگە پێشوازی کوردەکان بە تایبەت (پیرۆتی کوڕی بارام) زانای پایەبەرزی ناوچەی (مەرگە) کە بە خۆی و دوانزە کەس لە سەرکردەکانی کورد دەچن بۆ لایان و ئیسلام بونی خۆیان رادەگەیەنن، وەکو واقیدی گێڕاویەتەوە.

دووەم: لە خاڵی حەلوانەوە، بە سەرکردایەتی (بکیر کوڕی عەبدوڵلا لیسی) بە لای چەپ دا بەرەو ژوور بۆ باکوری ئازربایجان کشان بەم نەخشەیە: حەلوان، خانەقین، جەلولا، تکریت، موسڵ، عمادیە، ئورمیە (رەزائیە)، سلماس، خوی، مرند، تبریز. بروانە نەخشەی ژمارە (6).

پاڵپشتی ئەم سوپایە دەکات بە سوپایەك کە لە شاری (رەی) بەرەو باکوری رۆژئاوا بکشێن و بگاتە سوپاکەی (بکیر). ئەم سوپایەی شاری (رەی) بە سەرکردایەتی (سەمماك کوڕی خرشەی ئەنساری) بوو. کە (سەماك) گەیشتە لای (بکیر) دەبینێ لە ناو خاکی ئازربایجاندا توشی دەرگیریەك هاتوە لەگەڵ سوپای فارسدا بە سەرکردایەتی (ئەسفەندیار) لە کێوەکانی (جرمیزان) " بەڵام زۆری نەبرد چوار دەوریان دان و فارسەکانیان شپرزە کردو (ئەسفەندیار) و کۆمەڵێك گیران، (ئەسفەندیار کوڕی فرخزاد) تازە لە جەنگی سێ قوڵی (واج روز) بە شکاوی گەڕابویەوە، ئەمەشی بەسەر هات.[269]

لە شاخی (جرمیزان) لە باکوری رۆژئاوای هەمەدان لە ناو خاکی ئازربایجان گەیشتن بەیەك، شەڕێکی (یانزە) رۆژی قەوما. (سەماك) یش بە سوپایەکەوە لە شاری (رەی)ەوە هاتبوو بۆ یارمەتی (بکیر) گەیشتن بەیەك و گەمارۆی فارسەکانیان دا، فارس شکاو ئەسفەندیار یەخسیر کرا.

---

[267]. حديث نبوي.

[268]. القرآن الكريم: سورة الحجرات الآية 13.

[269]. تجارب الامم: ابو مسكوية الرازي. ج1ص250. طهران 1987.

(ئەسفەندیار) بە (بکیر) ی وت: حەزت لە شەڕە یان لە ئاشتی.؟ بکیر وتی: ئاشتی. پاشای ئازربایجان وتی: (لای خۆت بمهێڵەرەوە، چونکە خەڵکی ئازربایجان جۆرێکن، ئەگەر من لەگەڵیان ڕێك نەکەوم و نەچم بۆ لایان و نەرمیان نەکەم، بۆتان ناوەستن، پەنا دەبەنە بەر شاخە بەرزەکان، خۆیان حەشار دەدەن و یارمەتی لە قەبەچ و رۆم وەردەگرن، ئیتر بە ئێوە چار ناکرێن.)

(بکیر) رازی بوو. ئەسفەندیاری نارد بۆلایان. هەموو هاتنەوە، ڕێکەوتنێکیان مۆر کرد، هەموو ئازربایجان ئازاد بوو، (بکیر) نامەی نووسی بۆ خەلیفە عومەر. ئەویش دەسخۆشکەری لێ کردن، داوای لێ کرد نەوەستێ هەتا دەگاتە وڵاتی (بابولئەبواب) کە بەندەرێکی گەورەیە لە سەروی رۆژئاوای دەریاچەی قەزوین (خەزەر) و باکوری ئازربایجان. ئەوێی رزگار کرد ئەوسا هاتە خوارەوە بۆ ناوچەی (موقان) و لەسەر ئەم خاڵانە ڕێك کەوتن: (ئەمە ئەو ڕێکەوتنەیە کەلە نێوان بکیر و خەڵکی موقاندا مۆر کرا لە شاخی قەبج، کە ئەمین بن لە ماڵ و نەفس و گەل و ئاینیان. لە پاداشتی ئەوەدا، لەسەر هەموو باڵقێك پێویستە ساڵانە یەك دینار بدات، لەسەر موسوڵمانەکانیش پێویستە وەفایان هەبێ و خوا کۆمەکی هەموو لایەك بکات. ئەگەر نکوڵیتان کرد، ئیتر ئەمین و ئەمان بۆ کەس نامێنێ، هەتا لادەران تەسلیم دەکەن.)[270]

تەبەری دەڵێ: (کە ئازربایجان رزگار کرا بکیر بۆ خەلیفە عومەری نووسی ڕێگەی بدات پێش بکەوێت. ئەویش ڕێگەی دا کە بچێت بەرەو بابولئەبواب و یەکێك لەجێی خۆی دابنێ. ئەویش عوتبەی دانا، بکیر پەلەی کرد بگاتە بابولئەبواب کە گەیشت، دەبینێ سوراقە پێش کەوتوە، پێکەوە گرتیان. پاشان سوراقەی نارد بۆ رزگار کردنی موقان [271].

بکیر گەیشتە جێی مەبەستی خۆی، بزانین (عوتبە)[272] بەچی دەگات: عوتبە زۆر پیاوێکی ئەمین و ئەمان بوو، هەر لە شارەزورەوە هەتا دهۆك و هەولێر و موسڵ ی سەرپەرشتی دەکرد، لە خاڵی خۆیەوە کەوتەڕێ، چوە موسڵ، یارمەتیەکی زۆری لە کوردەکانی ئەو ناوچەیە وەرگرت، کەوتنە ڕێ بەرەو ناوەوەی ئازربایجان، کە (بەهرام کوری فرخزان) زانی براکەی ئەسیر کراوە، بە سوپاکەی خۆی و شکاوەکانی برایەوە، چوە ڕێگەی (عوتبە)، شەڕێکی توند روی دا فارسەکان شکان، هەرێمی ئازربایجان بە تەواوی یەکلا بویەوە، ئێستە زۆربەی

[270]. قادة فتح بلاد فارس. اللواء الركن خطاب. ص207.

[271]. ئازربایجان وشەیەکی فارسیە بە مانای (خاکی ئاگر) یان (پەرستگای ئاگر) دێت، ئەم ناوەی بۆ ئەوە لێ نراوە چونکە پەرستگای ئاگری زۆری تیا بوە پێش ئیسلام، وڵاتێکی خۆش و مەملەکەتێکی گەورەیە و زۆربەی شاخە، بەناوبانگترین شاری (تبرین)ەو گەورەترین شاری (ئەردەبیل)ە، جگە لە شارەکانی (مەراغە، ئورمیە، خوی، سلماس، مرند، موقان.) معجم البلدان، ج1ص159{، } اثار البلاد واخبار العباد، ص284 (موقان): موقانیش پارچەیەکە لە ئازربایجان، دۆڵ و شاخ و دێهاتی زۆری تیایە، تورکەکان ئەو کاتە داگیریان کردبوو بۆ لەوەڕگا (معجم البلدان: ج8ص199)

[272]. عتبەی کوڕی فەرقەدی سەلەمی، پێش جەنگی خەیبەر موسوڵمان بوو، لەگەڵ پێغەمبەر دا صلی الله علیه وسلم دوو غەزای بینیوە، بە داوای خەلیفە ئەبوبکر چوەتە سەر هەڵگەڕاوەکان، لە فەتحی عێراق و موسڵ دا بەشدا بو ساڵی 17 کۆچی کرایە والی موسڵ دوای (عرفچە). پاشان چوو بۆ فەتحی شارەزوور و سامغان و دار اباز، گەیشتە ئازربایجان و نامەی بۆ عومەر نووسی:(ان فتوحی قد بلغ اّزربایجان) ئەویش کردیە والی ئازربایجان و (عرفچە)ی گێڕایەوە بۆ موسڵ. عتبە لەگەڵ سەرداری فارس لە ئازربایجان کە ناوی (بهرام) بوو کردیە شەڕو شکاندی و لەگەڵ خەڵکی ئازربایجان ئەم ڕێکەوتنەی مۆر کرد.(دەشت و شاخ و دۆڵ و سنور و خەڵك و نەفس ماڵ و موڵك و ئاینتان پارێزاو بێت بە مەرجێ جزیە بدەن بە گوێرەی تاقەت و تواناتان.) فتوحاتی عتبە گەیشتە ئەرمینیا. عتبە خۆشەویست بوو لای خەڵکی ئازربایجان، کە عتبە لا برا لە سەردەمی خەلیفە عوسمان دا، دەست بەجێ خەڵکی هەڵگەڕانەوە و پەیمانیان شکان. شیرینیەکی خۆش هەبوو لە ئازربایجان پێیان دەوت (خەبیس)، حەزی دەکرد خەلیفە عومەری خۆشەویستی لەوە بخوات، دوو پارچەی بەتایبەت لە ئازربایجانەوە بۆ نارد، بەڕای خۆی دڵسۆزی کردوە، کە عومەر لێ ی خوارد بەشی هەموو ئەوانەی مزگەوتی داو وتی زۆر خۆشە. بەڵام کە زانی دیاریە و لەو ڕێ دورەوە کەسێکی بۆ زەحمەت دراوە، ئەوەی کە مابوو ناردیەوە و نامەیەکی گلەیی نارد بۆ عتبە بەم جۆرە (انه لیس من كدك ولاكد امك ولا كد ابيك، لاتاكل الا ما يشبع منه المسلمون فى رحالهم.) عتبە زۆری حەزی لە بۆن و عەتر بوو، (ام عاصم) ی خێزانی دەڵێ: ئێمە چوار ژن بوین لە دەوری عتبە زۆر خەریکی خۆمان دەبوین، بەڵام ئەو لە هەموومان بۆن خۆشتر بوو.

خاکی کورد لە دەستی فارس و ئازەر و ڕۆم ڕزگار کراوە، تەنها کەمێکی ماوە لە ژێر دەستی ئەرمەنەکاندایە، ئەم کوردە داماوە، لە کوێ توانای ئەوەی هەیە، وەلامی هەر هەموو لە سوپاکانی فارس و رۆم و ئازەر و ئەرمەن و گورجی و خەزەر و قەبج و ئالانی و تورکی. هتد بداتەوە، خۆ رەنگە وەلامی هەموشیانی دابێتەوە هەتا لە پەل وپۆ کەوتوە و هێزی لێ براوە و، هەموو زالّ بوون بە سەریدا. وا ئێستە ئیسلام هاتوە، ئەو میللەتە چوار پەل بەستراوە دەکاتەوە، لە زیندانی زۆرداران دەری دەهێنێ و ئازادی دەکات و دەیکاتە خاوەنی خۆی. لەگەلّ ئەوەی کە سوپای ئیسلامی رزگارکەری میللەتان لە ناوچەی ئازربایجاندایە بە گەورەترین هێز و لەئاستێکی بەرزدا، کەچی خەزەرێکان شەرم ناکەن و پەلاماری کوردەکانی باکوری کوردستان دەدەن. وەکو سالّح قەفتان دەیگێڕێتەوە کوردەکان بە یارمەتی سوپای ئیسلام دەچن بەگژ خەزەرەکاندا: (کوردستانی باکور توشی هێرشی عەشایەری تورکیخەزەر بوە، کوردەکان لەگەلّ لەشکری عەرەبدا ئەم عەشایەرە کێویانەیان شکاند و دەریانکردن.)[273] ئەگەر ئیسلام زوتر فریا بکەوتایە، کورد هێجگار ئاوای بەسەر نەدەهات.!

جارێ تر سالّح قەفتان چاکەیەکی زۆر گرنگی تری سوپای ئیسلام دەگێڕێتەوە. بەلام بە داخەوە لە باتی وەسف کردن زەمیان دەکات، کە بە مەرجێ جێگەکە وەسف و سەنای زۆر هەلّدەگرێ، کە ئەمەش بە ڕاستی بێ ئینسافی نیشان دەدات و دەلّێ:

(لەدوای پەیدابوونی ئیسلامیەت ئەوە بوو سوپای ئیسلام دەستی کرد بە داگیرکردنی دنیا. لەشکری ئیسلام هات و ئازربایجانی داگیرکرد، وەك هەموو کوردەکانی تر، کوردەکانی ئێرەش موسلّمان بوون، سەرداری ئیسلام جارێ بەرژەوەندی وەها بوو کە توخنی سەربەخۆیی نەتەوەکە نەکەوێت، بەلّکو لەبەر دووری وولاتەکە لە ناوچەی خەلیفەی ئیسلامەوە، کە شای ئیسلام بە قازانجی زانی کە سەرۆکی کوردەکان خەلات بکات و دەسەلاتیان زیاد بکات، بە مانە کوردەکان فریویان خوارد. ئارامی ولاتەکەی پێش خست.)[274]

یەکەم: موسولّمانان چوینە هەر ولاتێك، ئەگەر موسولّمان بوبن، حوکمیان داوەتە دەست خۆیان، نەك هەر تەنها بۆ کورد بوبێ و خەلّەتاندبنیان. دووەم: کوردەکانی ئازربایجان لە ژێر دەستی ئازربایجان بون و دەیان چەوساندنەوە، ئەمە لەلایەك، لە لایەکی ترەوە کورد و ئازەر هەردوکیان لە ژێر چنگی فارسەکاندا بون، ئەسفەندیار و بهرامی برای، کە فارس بون، حوکمی هەردوکیانیان کردوە، ئازەر باشتر بون چونکە مل کەچی فارسەکان بون دژی موسولّمانەکان، بەلام کوردەکان مەیلیان بەلای موسولّمانەکانەوە بوە، هەتا لێیان نزیك بونەوە، ئەوسا بونە موسولّمان و چەکیان هەلّگرت بۆ سوپای ئیسلام لە دژی فارس و ئازەر و ئەرمەن و رۆم، کە بەردەوام قامچیان بەسەر کوردەکانەوە بوە، کوردەکانی ئازربایجان موسولّمان بون، حوکمیان دانێ، بەلام ئازەرەکان موسولّمان نەبون و جزیەیان قبولّ کرد...

هەرێمی ئازربایجان کە سەرکردەی فارس (ئەسفندیار) حاکمی بوو، بەشێکی چاك لە خاکی کوردی لە سێ لاوە داگیر کردبوو و خستبویە سەر هەرێمی ئازربایجان بە تایبەت زۆرێکی لە هەرێمی چیاو هەرێمی شارەزوور داڕنی بوو، دیاریکردنی سنوری جوگرافیای کوردستان و ناوچە کوردیەکان لە کاتی پەیدابوونی سوپای ئیسلامدا کارێکی ئاسان نیە، ئەو کاتە کورد نە کیانی سیاسی هەبوە، نە سنوری دیاریکراو بە کورد، بەلّکو بە گوێرەی سیاسەتی ئەو کاتە دابەشیان کردبوو بەسەر هەرێمەکانی دراوسێ دا. هەرێمی ئازربایجان ئەو کاتە هەتا سنوری مهابات و سەردەشت و بانەی ئەمڕۆ هاتبو.

عومەر بڕیاری دا ئازربایجان نەجات بدات و، ئەو سوپا فارسیە بەهێزە تەواو بکات. چونکە ئاستەنگی بۆ بەرەیەکی جەنگی فراوانیان دروستکردبوو، کە لە ناوچەی مازیندران و رەی و هەمەدان و شارەزوور تا موسلّ

[273]. مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ: صالح قەفتان، ل171.

[274]. مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ: صالح قەفتان، ل184.

دەسەڵاتیان رۆیشتبوو. بە تایبەت سەرکردەی فارسی (ئەسفندیار کوڕی فرخزان) برای رۆستەم وەزیری بەرگری و سەرکردەی هەموو هێزەکانی ساسانی بوو، لە قادسیە کوژرا، وە (بەهرام) کە سەرکردەیەکی ناوداری قوە زاریبە لە ناوچەکەدا ئەمانە لە بنەڕەتدا خەڵکی ناوچەی مازندرانن و پاڵەوانی گەورەیان بۆ ئیمپراتۆریەتی فارس ئەنجام داوە. ئێستا کە عومەر سەرپەرشتی دوو هێز دەکات بۆ رزگار کردنی ئازربایجان، سەرکردەی ئازربایجان ئەسفندیار، بە سوپایەکی ماندووەوە، لە جەنگێك کە لە نێوان شاری رەی و هەمەدان دا لە (واج روز) روی دا، شکستیان خواردوە و ئەوەتا بە شکاوی بۆ ئازربایجان دەگەڕێنەوە. پێش ئەوەی بگەنەوە وڵاتیان، (عومەر) ئەو دوو سوپایەی لە دوو لای جیاوازەوە بۆ ناردن، هەتا پێش ئەوەی بحەوێنەوەو، خۆیان رێکبخەنەوە، چاری دەردیان بکەن، بەڕاستی ئەمە نەخشەیەکی بێ وێنەیە و قۆستنەوەی هەلێکی زێڕینە، مەگەر هەر عومەر بۆی بچێ!

بکیر لە حەلوانەوە سەرکەوت، لە رۆژهەڵاتی کوردستانەوە لەناو خاکی نەهاوەندەوە چوە ناو خاکی ئازربایجان. ئەسفندیاری ماندوو کە ئەوەی بیست، هیچ چاری نەبوو جگە لەوەی سوپا بێ شومارە ماندووەکەی بهێنێتە رێی و بەریان بگرێ. بەڵام سوپایەکی بێ نەخشەی ماندوو و شکاو با زۆریش بن، چیyan پێ دەکرێت بەرامبەر سوپایەکی تازە نەفەسی ئامادە و بە نەخشەو کوردێکی زۆر لە سوپاکەدا هەبن. بە هەردوو دیوی کوردستاندا سەردەکەون و رێگەیان لێ ناگرن، بەڵکو یارمەتی هەردوو سوپاکەی بکیر و عوتبە دەدەن بۆ فەتحی وڵاتانی پشت کوردستان و، ئەو دەستە رەشانەی لەسەر خۆشیان و میللەتانی ترە کۆتا دەکەن!

بکیر و سەماك کاری خۆیان تەواو کرد بێ ئەوەی لەگەڵ کورددا هیچ روو بەڕوو بوونەوەیەك روی دا بێ. عوتبەش سەرکەوت. عمر داوای کرد لە بکیر یەکێك لە جێی خۆی دابنێ، ئەویش عوتبەی دانا کە کارەکان تەولو بکات لە ئازربایجان. بەڵام سەرکردەیەکی فارس لەو ناوچەیەدا بە ناوی (بەهرام) سوپایەکی کۆکردەوە بۆ لێدانی عوتبە، هەتا نەهێڵێ کاری تەواو بکات، جەنگێکی توند قەوما، فارسەکان کە هەر لە زوەوە ورەیان روخا بوو، بڕوایان بە شەڕ نەما بوو شکان و ناوچەکە کەوتە دەستی موسوڵمانەکان. پێشتر (عیاز کوڕی غەنەم) کە سەرکردەی هەرێمی جزیرە بوو (عوسمانی کوڕی ئەبی عاسی سەقەفی) نار بۆ ئەرمینیە، هەر کە قاچی نایە ناو خاکی ئەرمینیە جەنگی (تەست) روی داو سەحابەیەکی بەڕێز شەهید بوو بە ناوی (سەفوان کوڕی معتەل).[275]

بە ڕاستی سەیرە. ئەو هەموو سەرکردە فارسیانە لە ئازربایجان و ئەرمینیە و بابولئەبواب، ئەو هەموو جەنگە گەورە و بچوك و شەهیدبونی ئەو هەموو سەحابەیە لە خاکی تردا. کەچی ناوی سەحابەیەك نەهاتوە لە خاکی کورد و بە دەستی کورد کوژرابێ. بەڵام کە بە کوردستانی ئەمڕۆدا دەگەڕێیت، شار و دێ و ناوچە نیە گۆڕ و مەرقەد و قەبرستانی بە ناوی سەحابەوە تیا نەبێت، وەکو نوسەرێکی عیلمانی، راست دەڵێت: (دۆڵی سماقوڵی لە پارێزگای هەولێر بە درێژایی ئەو دۆڵە هەزاران گۆڕی لێیە وەکو دانیشتوانی ناوچەکە دەگێڕنەوە کە لەم دۆڵەدا شەڕێکی قورس لە نێوان ئەسحابەکان و کافران دا بوە، ژمارەیەکی زۆر لە ئەسحابە کوژراوە، لەم ناوچانەدا نێژراون. بەڵام هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی لەم قسانە ناکات. رەنگە ئەفسانە بێت.)[276]

موسوڵمان بوونی کورد لە پێنوسی مێژوونووسانەوە

مێژوونووسان باسی شەڕیان نەکردوە لە نێوان کورد و ئیسلامدا، بەڵام باسی رێکەوتن و ئاشتیان کردوە، نەك هەر ئەوە، بەڵکو دەڵێت یارمەتی سوپای ئیسلامیشیان داوەو دوژمنەکانیان بۆ شکاندون، رۆژبەیانی دەڵێ:

---

[275]. الاصابة في تميز الصحابة: الامام احمد العسقلاني. ج3ص251. اسد الغابة: ج3ص26 دەڵێن: صفوان کوڕی موعتەل غەزای مریسع و خەندەقی بینی، پیاوێکی ئازاو نەترس بوو، لە جەنگەکانی عێراق و شام دا بەشدار بوو، پاشان چووە هەرێمی جزیرە، لە یەکەم هەنگاویان بۆ ناو ئەرمینیە شەهید بوو.

[276]. پەنجەکان یەکتری دەشکێنن: نەوشیروان مصطفی. ل302.

(پارسی و ساسانی هەوڵی ئەوەیان دا کە کوردەکان زەبون و ژێر دەستە بکەن، کە سوپای ئیسلام، نا شارەزای وڵاتی چیای سەخت، لەگەڵ دەوڵەتی فارسی کەوتنە شەڕەوە و زانیان کورد دژی ساسانیە. بە رابەری و پێشەنگی کوردان توانیان بە چیا سەختەکاندا هەڵگژێن و بەسەر ئیمپراتۆریەتی ساسانیدا زاڵ بن، هەرچەندە کورد لە ئەهواز و بەرازەروز و شارەزور و حەلوان و کرماشان و زۆر جێی تردا بە ئاشتی کوردستانیان دایە دەستەوە.)[277] لە جێیەکی تردا دەڵێ: (سوپای ساسانی بەبێ یارمەتی هێزی کورد، هەرگیز توانای شەڕیان نەبوەو لە هەر کوێ کوردەکان بە ئاشتی لەگەڵ هێزە موسوڵمانەکان رێك کەوتبن، ئەوان خۆیان رزگار کردوەو هەڵهاتون.)[278]، یان دەڵێ: (وا دیارە کوردەکان کە لە ستەمی ساسانی بە تەنگ هاتبون، بون بە ڕێ نومای سوپای ئیسلام و شەڕیان بۆ شاهەنشاە نەکردوە و، هەموو شارەکانیان هەر بە بێ شەڕ و بە ئاشتی داوە بە دەستەوە.)[279] مەسعود محمد دەڵێ: (کورد خۆشحاڵ بوە بە هاتنی ئیسلام، هەتا فارس و رۆمیان لە کۆڵ بکاتەوە.)[280] سیر مارك سایکس دەڵێ: (کورد وا بە ئیسلامەوە چەسپان و پەیوەست بوون، کە هیچ میللەتێکی تر وا بە ئاسانی و سەربەست قبوڵیان نەکرد...)[281]

موحەممەد مەردۆخی دەڵێ: (کورد بە رەزامەندی خۆی ئاینی ئیسلامیان پەسەند کردو موسوڵمان بوون)[282] محمد ئەمین زەکی دەڵێ: (کوردەکان بینیان و تێفکرین کە ئەم ئاینە تازەیە، بە تەواوی موافقی تەبع و وجدانیانە، لەبەر ئەوە بە ئاسانی و بەرەبەرە قبوڵیان کرد.)[283]

دکتور حسێن خەلیقی دەڵێ: (زۆر جار کوردە موسوڵمانەکان لەشکری گەورەیان ساز دەدا و دژ بە فارس و رۆم و عەرەبە لادەرەکان جەنگاون بۆ تەمێ کردنیان. چەندین دەوڵەت و ئەماراتی سەربەخۆیان دروست کردوە و شەرعی خوایان تیا بەرپا کردوە و سەر بە دەوڵەتی گەورەی ئیسلامی بوون.)[284]

مامۆستا هەژار دەڵێ: (ئاینی پاکی بێگەردی ئیسلامەتی کە لە سەرەتاوە پەیدا بوە، تیشکی برایەتی و یەکسانی وە چیاکانی کوردستانیش کەوتوە، تاریکایی و ئاگرپەرستی لەسەر رەواندوین و چاکان و پاکانی ئیسلامی پێشو تێیان گەیاندوین کە موسوڵمانان هەموو پێکەوە بران و رەش و بۆر و سپی و مۆر و زەرد و کەوەیەك لە ئارادا نیە. ئەگەر جاران کەمێکی بێ کەس بوون، وا ئێستە لە سایەی ئاینی تازەوە بونەتە زۆر و کەس زۆریان لێ ناکات.)[285]

ساڵح قەفتان کە قەومیەکی تۆخ و خاوەنی رای تایبەتە، چاکی دەپێکێ کە دەڵێ: (بە زمان زەدی لەناو خەڵکی کوردستاندا شورەت وایە کە نەژادی ئەمڕۆ بە زۆری شمشێر موسوڵمان بوە و، ئەم قسەیە پشتاوپشت بەجێ ماوە. بە مەدا وا دیارە باوك و باپیرانمان وایان زانیوە کاتی خۆی عەرەبەکان کە هاتوون کوردستانیان زەوت کردوە، دەستیان داوەتە شیر و هەرچی موسوڵمان نەبوە کوشتویانە بەو تەرحە موسوڵمانێتیان بە زۆر بڕیوە بەسەر کوردەکان دا، بگرە بەو جۆرە بەسەر گشت گەلەکانی تریشا. ئەگەر ئەمە راست بوایە، ئەبوو

---

277. مێژووی حەسەنوەیهی و عەیاری: محمد جمیل رۆژبەیانی، ل6.
278. هەمان سەرچاوە، ل157.
279. هەمان سەرچاوە، ل156.
280. گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد: بەرگ(5)، مەسعود محمد.
281. وارثانی خلفا: ل252.
282. کورد و کوردستان: محمد مەردۆخی کوردستانی، ل94.
283. کوردو کوردستان: محمد امین زەکی، ل123.
284. کۆمەڵناسی کوردەواری: د. حسێن خەلیقی. چاپخانەی الحوادث، بغداد 1992.
285. شەرەفنامە: شەرەفخانی بدلیسی، وەرگێڕ: عبدالرحمن هەژار، ل30.

عەرەبەکانی ئەو حەلە لە موسوڵمان بەو لاوە چ تایفەیەکی تریان لە وڵاتی ئیسلاما نەهێشتایە، ئەی جولەکە و عیساییەکان بۆ چ مانەوە تەشقەڵەیان پێ نەکراوە.)

(کوردەکان ئەو کاتە کە زەردەشتی و بت پەرستی بوە، بە موشریك دانراوە، عەرەبەکان بەبێ گومان تەقەلای لە ناوبردنی ئەم جۆرە ئاینەیان داوە، بەڵام نەك بە زۆری شمشێر، بەڵکو بە زۆرداری سیاسەت پێکیان هێناون بۆ نمونە: عەرەبەکان چونکە خۆیان هێشتا شارەزای کشت وکاڵ نەبوو بوون، هاتون موڵکی خاوەن ئەرزی ئەمیریان بەسەر خەڵکە کۆنەکەدا دابەش کردوە، دڵیان خۆش کردون و، لەسەر ئەوەشا، مۆڵکانە و زەکاتی سوکیان لێ سەندون، بەم کارانە، ئەو خەڵکانەیان بە تەبیعەتی حاڵ منەتباری خۆیان کردوە، چونکە لە چاو زوڵم و زۆرەکانی حکومەتی رابوردودا، ئەم زەریبەیە سوك و بە کەڵك بوە بۆ قەومەکە، عەرەبەکان لەگەڵ خولق قایمی خۆیان، چونکە ئیدارەکەشیان توند و تۆڵ و عادلانە بوە، تەنزیماتەکانیان خێرا سەری گرتوە و، بەوە لەگەڵ منەتباری خەڵکەکەدا وڵاتەکەش ئاوا بوەتەوە و، زۆربەی ئەهلەکە بە حکومەتەوە نووساوە. جا بەم سیاسەتە نەرم و رەنگینە لە ئێران و کوردستانا عەرەبەکان حاکمیەتی خۆیان خێرا ساغ کردوەتەوە و زۆر بە گورجی تیا دامەزراوە و موسوڵمانیشیان بڵاوکردوەتەوە.)[286]

جەواهێر لال نەهرۆش لە یاداشت نامەکەی دا راستیەکی پێویستی بەم شوێنە وتوە: (. ئیتر عەرەبەکان وڵات دوای وڵاتیان دەگرت، وە زۆر جار جەنگیان بەبێ کوشتار بردۆتەوە! وە دوای وەفاتی پێغەمبەر – درودی خوای لەسەر بێ – بە (25) ساڵ عەرەب هەموو وڵاتی فارس و سوریە و ئەرمینیا و بەشێك لە ناوەڕاستی ئاسیای رۆژهەلات و میسر و بەشێك لە سەروی ئەفریقیایان بە ئاسانی گرت! چونکە –ئەو گەلانە –زۆر ستەمیان دیبوو بە دەست زۆرداری ئیمپراتۆریەتی فارس و رۆمان و شەڕ و شۆڕی تایفەگەریەوە.)[287]

مامۆستا هەژار دەڵێ: (کوردەکان کە بینیان لە ئیسلامدا. هەموو رەگەز و تیرە و هۆز و نەتەوەیەك لە بەرامبەر بارەگای خودای بەرزا یەك جۆرن و یەك تەرزن. هەر رەنگێك و زمانێك لەبەر بەرۆچکەی خۆرەتاوی ئیسلامەتیدا بە سانایی دەحەوێتەوە. کوردیش کە چونەتە ژێر سێبەری ئاڵای پیرۆزی ئەم ئاینە پاکەوە، دیتویانە وەك بیستویانە وایە. موسوڵمان هەموو پێکەوە بران و بۆ یەکتر پشت و پەنان، ئەگەر جاران کەمێکی بێ کەس بوون، وا لە سایەی ئاینی تازەوە بونەتە زۆر و کەس زۆریان لێ ناکات.)[288]

پاشان هەژار وەك مێژوونووسێکی هەقبێژ و نزیك، نەك وەك رۆژهەڵاتناسێکی دوور و قسە هەڵبەست، تفەنگ بە تاریکیەوە بنێ و، هەرگیز کوردی نەبینیوە و نەیناسیوە، بۆ دژایەتی دین و مەبەستێکی ناباش وشە هەڵدەبەستێت، هەر بۆیە هەژاری موکریانی کوردناس و کوردپەروەر و لەناو ئازارەکانی کوردا تلاوەتەوە و پێگەیوە، لە ناخەوە دەڵێ کوردەکان: (ئاین و رەوشتی نوێیان بەلاوە زۆر لە رێ وشوێنی پێشێنی پڕ ئازاری ئاگر پەرستیەکە لەبارتر و چاکتر بوە و لە سایەی ئەو فرمانە ئاسمانیەدا کە قورئانە، ماوەیەکی زۆر باش حەسانەوە.)[289] هەر دوای ئەوە راستیەکی تر دەڵێ کە کەس ناتوانێ رەخنەی لێ بگرێ و شتێك بڵێ، هەژار غەم و خەفەتی خۆی هەم بۆ کورد و هەم بۆ ئیسلام هەڵدەرێژێ و دەڵێ: (بەڵام، سەد ئاخ وداخ و مەخابن، ئەم جەژنە

---

286. مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ: صالح قەفتان، ل172، بغداد 1969.

287. چاوپیاخشاندنێك بە مێژووی جیهاندا: جواهر لال نەهرۆ. وەرگێڕ: رؤوف محمد زوهدی، چ1 ل42.

288. شەرەفنامە: میر شەرەفخانی بدلیسی، وەرگێڕ مامۆستا هەژار. ل31.

289. هەمان سەرچاوە: چاپخانەی نعمان، نەجەف 1972، ل31.

پیرۆزە، زۆری نەخایاندوە و لەشکری خەم و پەژارە دووبارە سەری لێ داونەوە و، بە سەربەستی نەماونەوە. دەسەڵاتدارە راست و دروستەکانی ئیسلام بەرە بەرە ئاسۆی ژیانیان ئاوا بوون.)[290]

دکتور حسینی خەلیقی کە خۆی چەپیە، بەڵام هاتنی ئیسلام بە وەرچەرخانێکی گرنگ و بەرەو پێش چونێکی نوێ دادەنێ لە ژیانی مرۆڤایەتیدا کە بێ گومان کوردیش گەلێکە لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی سەر زەوی دا و دەڵێت: (لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بە سەرهەڵدانی ئیسلام، چوارچێوەی رژێمە کۆیلەدارەکان تێك روخا و پەیوەندی ئابوری و کۆمەڵایەتی و سیاسی گۆڕا و، نەزمی نوێ و بۆچونی تازە لەسەر شێوەی ژیانی مرۆڤ و نرخەکەی دامەزرا، بەم جۆرە ئیسلام لە قۆناغێکی بەرەو پێش چونی کۆمەڵدا دەوری بنەڕەتی و چالاکی هەبوو.)[291]

دوای روخانی حکومەتی میدیا ساڵی 550 پ.ز هەتا هاتنی ئیسلام بۆ کوردستان ساڵی 620 دوای زاین، واتە کورد (1100) ساڵێك بە دەم رەشەبای شەڕی نێوان فارس و رۆمەوە، پەت پەتێنی زۆری پێکراوە و، هەرچی لەو (150) ساڵەی حکومەتی میدیا بەرقەرار بوو، پێیان ڕشت و، کارێکیان پێ کرد، دەرونی روخا، بڕوای بە کەس نەما، دوژمنی هەموو لایەك بوو، لە حاڵەتێکی ئینتحاردا دەژیا، پێش و پاشی خۆی نەدەناسی، تەنها ئیسلام دەیتوانی تەداوی و چاری ئەم نەخۆشە کوشندە بکات، ژیرەکانی ئەو میللەتەش لە پیاوە ئاینیەکانی زەردەشتی (پیر)، بە دوای چارەی گەلەکەیاندا دەگەڕان، دەیانزانی لەو رموزانەدایە کە (گاتا و زەردەشت و ئاوێستا و ماریفەت) بە گەلەکەی داوە، ئیسلام، قورئان، پێغەمبەری چاوەڕوان کراو هات، ناسیان، باوەشیان پیا کرد، زانیان پڕ پێست و شیفای ناخ و، پڕ کەرەوەی بۆشاییانە، بۆی ژیان و بۆی مردن، هەموو لایەنی ژیانیان گۆڕا. بەڵام هەندێ خراپەی شاراوەی ناو پشتی ناخ و دەرونی هەر ماو نەیتوانی دەست بەرداری ببێت، لەگەڵ ئەو هەموو تێکەڵ بونە لەگەڵ ئیسلام و بیروباوەڕی دا، پاشماوەی نەخۆشی (خۆش باوەڕی) و (یەك نەگرتن) و (خۆفرۆشتن) و (پوازێتی) هەرماوە. شەڕ ئاوایە، هەر بۆیە دەوڵەتە زلهێزەکان، بە زۆر و بە فێڵ و تاکتیك، دەیفرۆشن ، ئیسترادی دەکەن بۆ گەلە ژێردەست و بچوك و بەرامبەرەکانیان، شەڕ هەموی نەخۆشیە، چەند زەرەر لە لەشی میللەت و ئابوری دەوڵەت دەدات، (دە) ئەوەندە ناخ و شعور و دەرونی تاك و کۆمەڵی میللەت، ئاڵۆز و شێواو و بریندار و پڕ میکرۆب و نەخۆشی دەرونی دەکات...!! سەرکردەی ژیر ئەوەیە، هەموو شێوازێك بەکاربهێنێ بۆ سەرکوت کردنی شەڕ و خونساکردن و مەفعول نەهێشتنی، پێغەمبەر درودی خوای لەسەر بێت لە رێکەوتنی حودەیبیە دا ویستی کۆتایی بە شەڕ بهێنێ و شێوازی حیوار و پەیڤین و گوتار و نامە و نوێنەر بەکاربهێنێ. هەتا ماوەیەك سەرکەوتوو بوو، بەڵام شەیتانی شەڕ نەیهێشت.! حەزرەتی عومەر پێنج جار لە تەمەنی خەلافەتی دا هەوڵی دا کۆتایی بە وەیشومەی شەڕ بهێنێ، بەڵام یەزدگورد رازی نەبوو، وای دەزانی خێر لە شەڕدایە! هەر ئەو شەڕە درێژ ماوەیەی سەردەمی عومەر بوو، میکرۆبی عەبدوڵڵا کوڕی سەبەئی جولەکە و، جوڵانی کرمی دوو ڕوەکان و شەهیدبونی عوسمان و جەنگی نێوان عەلی معاویەی تیا بە بەرهەم هات. ئەگەر بە شێوازێکی بەهێز ئاشتیان فەرز بکردایە، زەنگی خەتەری شەڕیان کز کردایە، تەمەنی حوکمی خولەفا درێژەی دەبوو، شارستانی ئیسلامی دامەزراوتر و جیهانێکی فراوان تر و پێشکەوتوتریان درێژە پێ دەدا. بەڵام هەزار مەخابن...!!!

شەڕ کۆمەڵێك نەخۆشی فەرز کرد بەسەر دەرونی کوردا کە هەتا ئەمڕۆش گەورەترین بەڵای رێگری میللەتەکەیە لەبەردەم سەربەخۆیی دا. ئیسلام زۆر شتی کوردی چاك کرد، پاك و بێ غەل و غەشی کرد، بەڵام کە

[290]. شەرەفنامە: ل31

[291]. کۆمەڵناسی کوردەواری: د. حسین خەلیقی. ل221 ب1.

شەڕی شەیتانەکان تێی ئاڵانەوە، خۆیشی دەستی گەورەی تیایدا هەبو، نەخۆشیە کۆنەکان لە سپۆر جوڵان و هاتنەوە مەیدانی چالاکی! (یەك نەگرتن) یەکێکە لەو نەخۆشیانە، (گاوا) مامۆستای سوڵتان موراد لە هەق ئەوەی کە کورد هەرگیز یەکیان نەگرتوە دەڵێ: (کورد لەوەتەی هەیە لە وتەی شاد و ئیماندا نەبێت یەکتریان نەگرتوە.)[292] واتە یەك پارچە خۆیان بۆ ئیسلام کردەوە، بەڵام وازیان لە نەخۆشی یەك نەگرتن نەهێناوە!

خاتو ڤاسیلیڤیا[293] وەسفێکی سەیری کورد و ئاین دەکات: (دڵسۆزی خەڵك بۆ سەرکردە ئاینییەکان ئەوەندە بەهێز بوو، کە دوای تیاچونی میرنشینەکانیش توانیان سەرکردایەتی بزوتنەوەی کوردایەتیش بۆ سەربەخۆیی بگرنەوە دەست.)[294]

کورد ئازا بوە ناوی (کورد) بە مانای پاڵەوان دێت، باوەڕی بە هەرچی نەبوایە سەری بۆ دانەئەنەواند، بەڵام کە ئیسلام هات بەو جۆرە بوو کە (سافراسیتاف) دەیگێڕێتەوە: (بەر لە ئیسلام هیچ کاتێك کورد سەری بۆ کەس نەچەماندوەتەوە.)[295] بەڵام کە ئیسلام هاتە بەردەمی، فترە پاکەکەی کورد لە ژێر تەپوتۆزی هەزار ساڵەی جەنگی فارس و رۆمەوە جوڵاو، زوو بە زوو لەگەڵیدا گونجا.

خاتو ڤاسیلیڤیا دووبارەی دەکاتەوە: (هۆشیاری و کۆمەڵایەتی – کورد – سیمایەکی ئیسلامی هەیە. ئەوەش دەبێتە زەمینەیەك بۆ لێك جیابونەوەی پرۆسەکانی فکری و کۆمەڵایەتی و سیاسی. هەتا رۆژانی ئەمڕۆش ئیدۆلۆژیای ئیسلامی لە ناو کوردا زاڵ و بەر کەماڵە.)

لە درێژەی باسەکەی خاتو ڤاسیلیڤیادا (ئەو رایانەش بە درۆ دەخاتەوە کە دەڵێن کوردەکان موسوڵمانێکی خراپن، یان هەر بە ناو موسوڵمانن، یان ئیسلامەتی کوردان جێگەی باوەڕ نییە.)[296]

ئیسلام کە هاتە کوردستان تەدبیری ماقوڵیان بوە، بەڵام مامۆستا ساڵح قەفتان جۆرێکی تر لێکی دەداتەوە: (زۆر ئەگونجێ حکومەتی عەرەبی ئیسلامی ئەو حەلە بۆ پێکهێنانی مەسڵەحەتی خۆی و قایم کردنی بناغەی دەوڵەتەکەیان تەدبیری ماقوڵ و سیاسەتی ئیداری زۆر جوانیان پێکەوە نابێت، لە کاتی فەتحی ئیسلاما عەرەبەکان وەك بە زۆری بازوو، پڕشتی چەك، خەریکی داگیرکردنی وڵاتان بوون، لەگەڵ ئەوەشا وێڵی تەرتیباتێکی واش بوون کە نەیەڵێ جارێکی تر ئەو وڵاتانەیان لە کیس بچێتەوە، بە راستی لە مێژوودا کەم نەتەوە هەیە لە ئیدارەی موڵك و بەڕێوەبردنی ئەقوامی بێگانەدا وەك عەرەبەکان بە رێك وپێکی سەرکەوتبێت. عەرەبی تازە موسوڵمان وەك لە سوپاگەریدا هۆشیار بوە، بیری سیاسەت و ئیدارەی وڵاتیشی تەواو بوە. ئەم نەتەوە زیرەکە زانیویە کە لە وڵاتە داگیرکراوەکانا ئەگەر لە بناغەوە بابەتە ئیدارەیەکی نەرم و نیان نەخاتە کار، قەومەکانیان بۆ داگیر ناکرێت، بەڵکو ئەبێت هەمیشە لەگەڵیان لە جەنگدا بن. لەبەرئەوە لە لایەکەوە هاتون ئەرزیان داوە پێیان، دڵیان خۆش کردوون، لە لایەکی تریشەوە توخنی ئیشی قەومیان نەکەوتون و ئازاریان نەداون، لەبەر ئەم سیاسەتە نەرمە، کوردەکان وردە وردە تەسلیمیان بون و لەگەڵ ئیدارەی عەرەبدا رێك کەوتون.)[297]

---

[292]. شەرەفنامە: وەرگێڕ مامۆستا هەژار، ل36، نەجەف 1972.

[293]. خاتو ڤاسیلیڤا: ناوی یڤگینینا ئیلیچنا ڤاسیلیەڤا، ناوێکی پرشنگداری رۆژهەڵاتناسی و کوردناسی وڵاتی سۆڤیەتە، شەرەفنامەی کردووەتە روسی، چەندین وتار و لێکۆڵینەوەی لەسەر مێژووی کورد هەیە وەکو (چەمکەکانی تایفە و عەشیرەت و قەبیلە لە شەرەفنامەدا) (ژیان و بەرهەمەکانی ماه شەرەفخانم کوردستانی) (تایبەتمەندیەکانی ئیتێکێتی کوردی) و زۆری تر.

[294]. گۆڤاری روناکبیری. ژمارە (2) ل173.

[295]. شەرەفنامە: وەرگێڕ مامۆستا هەژار – وتەی یەحیا خەشاب – ل120.

[296]. گۆڤاری روناکبیری. ژمارە (2) ل174.

297. مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ: صالح قەفتان، ل172. بغداد 1969.

سالح قەفتان وشەی موسوڵمان بە عەرەب ناو دەبا، کە ئەو سوپایانە هەرگیز بە ناوی عەرەبایەتیەوە نەهاتون، ئەوانە هەتا عەرەب بوون، داماو بون بە دەستی فارس و رۆم و حەبەشەوە، بەڵام کە قەومایەتیان لابرد و بیروباوەڕی ئیسلامیان وەرگرت، ئەوەیان کرد کە کردیان، هیچ گەلێکیان نەکردووە بە عەرەب، تەنها ئیمان و بڕوایان لە خەڵکی ویستوە. زۆرجاریش قەفتان بە داگیرکاریان ناو دەبات. کە بە مەرجێ داگیرکار ئەوە نیە کە خۆی وەسفی‌یان دەکات، ئەوە رەوشتی زۆردار نیە، بەڵکو ئەو موسوڵمانانە هاتون تەنها بیروباوەڕی ئیسلامەتی بڵاوبکەنەوە و بەس، کوردیش وەکو سالح قەفتان و مێژوونوسانی تر باسی دەکەن، زۆر بە هەرزان و بە ئاشتی لێیان وەرگرتوون و، وەك ئەمین زەکی دەفەرموێ: (تێفکرین کە ئەم ئاینە تازەیە بە تەواوی موافقی تەبع و ویجدانیانە. قبوڵیان کرد.)

سالح قەفتان لە جێیەکی تردا دەڵێ: (عەرەبەکان ئەم سیاسەتە جوانە میللی‌یەیان وە نەبێ هەر لە کوردستان و ئێران بەکارهێنا بێ، بگرە هەر لە سنوری چین، هەتا قەراغ دەریای زوڵومات ئەتڵەسی لە هەموو کیشوەرە داگیرکراوەکان بەجێیان هێناوە.) بەڵام دوای ئەم وەسفە جوانانە دوبارە دەکەوێتەوە هەڵەوە و دەڵێ: (بۆیە لە مێژوودا ئەبینین لە دوای پێغەمبەر(د.خ) بە سەد ساڵێك زۆربەی قەومە دانیشتوەکانی سەر زەمینی ئیمپراتۆریەتی عەرەب بوون بە موسوڵمان و بووشن بە عەرەب و میللەتی خۆیان لە دەست داوە.) میللەت نیە و گەل نیە لە دنیادا بە هیچ زوڵم و زۆر و ستەمێکیش، واز لە زمان و خاك و نەتەوەی خۆی بهێنێت، یەك نمونەش لەبەردەستدا نەبووە، دەنا دەیهێنایەوە. ئەوەتا ئێمەی کورد لەگەڵ ئەو هەموو زوڵم و زۆرەی وڵاتانی دەوروبەر، بە راگواستن و کوشتن و کیمیاوی بەسەراکردن و راپێچ و رەو پێکردن و ون کردنمان، هەر لە زیادبوون و چەسپاندنی مافی رەواماندادین. ئەوە مافی خوایە بۆ زمان و رەنگ و گەل و نەتەوەکان، نابێ بتاوێنەوە. بەڵام نەگبەتی ئێمە لەوەدایە، باسێکی وا بەهێز، بە قسەیەك بە دوو ووشە لاواز دەکەین و لە نرخی کەم دەکەینەوە. دەبوو مامۆستا قەفتان لە رەوتی جوانی خۆی دانەبەزاندایە و باسە بەهێزەکەی تێکەڵ نەکردایە!

شارە کوردییەکان بە ئاشتی رێك کەوتوون

لە مێژووی سەردەمی خولەفای راشدین دا سێ جەنگی زۆر گەورە روی داوە، کە بە گەورەترین جەنگ دادەنرێت لە مێژووی ئیسلامدا. یەکیان لە خاکی عەرەبدا بوەو دوانیانی لە خاکی کوردا.

جەنگی یەکەم (قادسیە) بوو لە خواروی کوفە، کە شکستی هەرە گەورەی بەسەر فارس هێنا، (رۆستەم) وەزیری بەرگری و سەرکردەی هەموو هێزەکانی فارسی ساسانی تیا کوژرا، ئاڵای ئیمپراتۆر کە ناوی (درەوشی کاویانی) بوو کە ئاڵاکەی کاوەی ئاسنگەر بووە، کەوتە دەستی موسوڵمانەکان، زیاد لە سەد هەزار سەربازی فارس کوژرا.

جەنگی دووەم (جەلەولا) بوو کە لە خاکی کوردا روی دا، بەڵام دەستی کوردی تیا نەبوو، یەزدگوردیش نەفیری عامی دەرکرد زیاد لە سەد هەزار سەربازی لە هەموو هەرێمەکانەوە هێنا، خەنەقێکی زۆر گەورەی بۆ هەڵکەندن و سەنگەری بۆ بەستن و هەر هەمووی تێ‌کردن بە سەرکردایەتی مهرانی کوڕی یەزدگورد، لەو جەنگەدا مەهران‌و دەیان سەرکردەو سەد هەزار سەرباز کوژرا. (شابانو) کچی یەزدگورد ئەسیرکرا، لەتاو زۆری لاشەی کەوتوو ناوچەکە ناونرا جەلەولا.

جەنگی سێیەم (نەهاوەند) بوو، یەزدگورد نەفیری عامی دەرکرد، پاشماوەی هێزەکانی هەموو هەرێمەکانی کۆکردەوە و لە دەشتی (نەهاوەند)، بە سەرکردایەتی و سەرپەرشتیاری (فاروزان) و فەرماندەیی دەیان وەزیر و سەرکردە و زیاد لە (150) هەزار سەرباز. یەزدگورد خۆی لە ئەسفەهانەوە ئاگادار بوو، لە ماوەی هەفتەیەکدا

سەرکردە و وەزیرەکان و فەرماندەی هەرێمەکان و زیاد لە سەد هەزار سەربازی فارسی کوژراو لەبەر گەورەیی سەرکەوتنەکەش ناونرا جەنگی (فتح الفتوح).

ئەم سێ جەنگە هەیبەتی ئیمپراتۆریەتی فارسی ساسانی شکاند، قڕی خستە ناو سەرکردەو لەشکرە تایبەتیەکانی دەرباری شاهەنشاهی، سەرنویشتی جەنگی یەکلا کردەوە.

لەگەڵ ئەوەی کە ئەم دوو جەنگەی دوایی (جەلەولا و نەهاوەند) لە خاکی کوردا رویان دا، بەڵام بە هیچ کلۆجێ دەست و مەیل و ویستی کوردی لەسەر نەبوو، بەڵکو یەزدگورد بۆ مەبەست و بەرژەوەندی خۆی خستنیە خاکی کوردانەوە. بەڵکو کە سوپای ئیسلام رووی کردە خاکی کوردستان، ئەگەر فارس شکابن و هەڵهاتبن، ئیتر شارە کوردەکان بە ئاشتی رێك کەوتون و هاتون بە دەم ئیسلامەوە و هیچ رووبەڕووبونەوەیەکی لەگەڵ ئیسلامدا تۆمار نەکردوە.

لە بڕگەی پێشودا قسەی مێژوونووسەکانم هێنا لەسەر ئیسلام بوونی کورد، کە هەمووی لە سەرچاوەکانەوە هەڵگۆزرا بوو هەتا بە ئاسانتر لەبەردەستی خوێنەردا بێت و سقەی بەهێزتر دروست بکات بۆ ناوەرۆکی مەبەستی بابەتەکە، لێرەشدا بڕگەیەکی ترم هەڵبژاردوە لە سەرچاوەکانەوە کە باس لە شارە کوردیەکان دەکات کە بە ئاشتی و ئاسان لەگەڵ سوپای ئیسلامدا رێك کەوتون، هەتا رونتر و کۆیی تر و ئامادەتر مەبەستەکان بپێکێ: -

- رۆژبەیانی دەڵێت: (بەرازە روز - بلدروز) و (میهروز - مهروت) کە لەم دواییەدا کرایە (کەنعان)، (بەندەنیجین - مەندەلی) و حەلوان و شارەزوور، ئەمانە هەموو بە ئاشتی رزگار کراون.[298]

- ئیبن ئەعسەم دەڵێ: هەر لە جەلەولا هەتا نەهاوەند شارەکانی نێوانیان هەموو بە ئاشتی رزگار بوون، موسوڵمانەکان بەبێ شەڕ بە سەرکردایەتی نعمان کوڕی مقرن چونە (قرماسین - کرماشان)[399]

- بەلازەری دەڵێ: هاشم هەڵی کوتایە سەر (حەلوان) و بە ئاشتی گرتی، پاشان چوو بۆ (دینەوەر) و لەوێوە چوو بۆ (قرماسین - کرماشان) و بە ئاشتی رێك کەوتن.[300]

- رۆژبەیانی دەڵێ: دینەوەر (کرماشان-قرماسین) و(میهرەجان گجگ - قذق) و سیروان و صەیمەرە و ئیزە و شوش. ئەمانە هەموو بە ئاشتی رزگار کراون.[301]

- ئیبن ئەعسەم دەڵێ: (هەر ئەو رۆژە موسوڵمانەکان چونە خانەقین بەبێ شەڕ، پاشان چونە قەسری شیرین بەبی شەڕ. سوپای موسوڵمانان بەبێ شەڕ گەیشتە حلوان.)[302]

- ئیبن ئەسیر دەڵێ: (نەعیم و قەعقاع کەوتنەڕێ بۆ هەمەدان لەگەڵ حاکمی شار بە ئاشتی رێك کەوتن.)[303]

- رۆژبەیانی دەڵێت: (خانەقینی بە ئاشتی گرت. کەوتنە ڕێ بۆ حەلوان، ئەویشی بەبێ شەڕ گرت.)[304]

- رۆژبەیانی دەڵێ: (وادیارە کوردەکان کە لە ستەمی ساسانی بە تەنگ هاتبوون ئەوان بوون بە ڕێ نومای سوپای ئیسلام و شەڕیان بۆ شاهەنشاهی نەکردوە، هەموو شارەکانیان هەر بەبێ شەڕو بە ئاشتی داوە بە دەستەوە.). لە جێیەکی تردا دەڵێ: (لێرەدا ئەبێ ئەوە دیاری بکەین یەکەم: سوپای ساسانی بەبێ یارمەتی

---

[298]. وڵاتگێری رەشەخاکی عێراق: مەلا جمیل رۆژبەیانی، ل11، چاپی یەکەم، 1997 سلێمانی.

[399]. کتاب الفتوح: ابن اعثم الکوفي، ج2ص47.

[300]. فتوح البلدان: بلاذري، ص111.

[301]. وڵاتگێری رەشەخاکی عێراق: مەلا جمیل رۆژبەیانی، ل11، چاپی یەکەم، 1997 سلێمانی.

[302]. کتاب الفتوح: ج2ص280، بیروت1968.

[303]. الکامل في التأریخ: ابن اثیر، ج3ص6.

[304]. خانەقین لە مێژوودا: گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ژمارە 18-19، ل341، بغداد.

هێزی کورد هەرگیز توانای شەڕیان نەبوەو، لە هەر کوێ کوردەکان بە ئاشتی لەگەڵ هێزە موسوڵمانەکان ڕێك کەوتون، فارسەکان خۆیان بۆی دەرچوون. وا دیارە هەندێ لە کوردەکان هاوکاریان لەگەڵ سوپای ئیسلام کردوە، ئەوەتە سەعد کوردێکی (قوباد) ناو دائەنێ بە سەرداری حەلوان لە باتی قەعقاع)[305]

– خزری بەگ دەڵێ: (نەعیمی کوڕی مقرن لە هەمەدانەوە چوو بۆ رەی، بە ئاشتی رێك کەوتن، پاشان سوڵەی برای نارد بۆ شاری قومس و بە ئاشتی رێك کەوتن، پاشان نامەی پاشای جورجانی بۆ هات لە نزیك دەریاچەی قەزوێن کە داوای ئاشتی کرد بوو، شاری رەی و دستەنبی کە سەر بە وڵاتی چیا بوون (اقلیم الجبال) بە ئاشتی رێك کەوتن، خەڵکی تەبەرستان لە نزیك دەریاچەی خەزەر بە ئاشتی رێك کەوتن.)[306]

– رۆژبەیانی دەڵێ: هێزێکی ئیسلامی لای تکریتەوە روی کردوەتە کوردستان، لە چیای حەمرینەوە هاتوەتە (باوەزی – بوازیج) و لە وێوە بە کەناری شیوی خاصەی خوارودا کە تێکەڵ بە ڕوخانە دەبێت و (زەغەیتون) دێنێتە بەرهەم، کە پێیان ئەوت (عیث) رو ئەکەنە (رازانات – دەشتی ئیفتخار – عەلی سەرای) و لەوێوە روو ئەکەنە (خوێ لین – خوڵنجان – توزخورماتو) و (دێ کوك – دقوقاء)، ئنجا (کەرخینی – کەرکوك) و (کەرخ جدان – قەرەحەسەن) و (خاینجار – قەرەهەنجیر – هەزار کانی). ئەم ناوانە هەموو سەر بە ئوستانی (باجەرمی – بیس گەرمای – وڵاتی گەرمیان)ە. ئەو فەرماندانەی ئیسلام ئەم وڵاتانەیان هەموو بە ئاشتی گرتووە. ئەمانە لای خۆرهەڵاتی باشوری کوردستانە.) (لای باکور و خۆرئاوای کوردستانیشەوە، هەرێمەکانی جزیرە – ئامود – موسڵ – هەکاری – هەولێر.) ئەنجا بەرەو ژوور بۆ کوردستانی سەرو ئازربایجان و ئەرمینیە. هۆی ئەوەی کە کوردی ئەم ناوە بە ئاشتی خۆیان دایە دەستەوە، بۆ رزگاری بوو لە ستەم و بەد کرداری دەسەڵاتی ساسانی، هێزی عەرەبی ئیسلام بە رابەری و پشتیوانی کورد هەڵگژانە شاخەکان.)[307]

– لە (اسد الغابة)دا هاتووە (بەرگری کەرانی ناو قەڵای موسڵ داوای رێکەوتنیان کرد، عەبدوڵڵا گەیشتە موسڵ، داوای لە هەڵهاتوان کرد بگەڕێنەوە و پەیمانی دانێ کە مافیان دەپارێزێ و هەموو سەربەست و ئازادن لە ژیان و بیروباوەڕیاندا، ئەوانیش گەڕانەوەو رێکەوتنیان مۆر کرد.)[308]

– شیت خەتاب دەڵێ: (زۆر بە ئاسان شاری قرقیسیا رزگار بوو – شارێکە لە سێگۆشەی گەیشتنی روباری خابور بە روباری فورات – لەگەڵ خەڵکەکەی رێك کەوتن کە جزیە بدەن و لەسەر ئاینی خۆیان بمێننەوە.)[309]

– واقیدی دەڵێ: (عیاز کوڕی غەنەم هەرێمی جزیرەی بە ئاشتی رزگار کرد.)[310]

– یەعقوبی دەڵێ: (جزیرە بە ئاشتی رزگار کرا.)[311]

– بەلازەری دەڵێ: (هەرێمی جزیرە – بۆتان – ئاساترین وڵات بوو بە ئاشتی رزگار کرا.)[312]

– تەبەری و شیت خەتاب و ئیبن ئەسیر دەڵێن: (شاری قرقیسیا بە ئاسانی رێك کەوتن، زۆر لە خەڵکی ناوچەکە موسوڵمان بوون. جزیرە – بۆتان – ئاساترین وڵات بوە کە بە ئاشتی و رێکەوتن رزگار بوون.)[313]

---

[305]. مێژووی حەسەنوەیهی و عەیاری: مەلا جمیل رۆژبەیانی، ل156 –157.

[306]. تأریخ الامم الاسلامیة: خضری بەگ، ص225. قادة فتح العراق والجزیرة: اللواء الرکن محمود شیت خطاب، ص127.

[307]. وڵاتگیری رەشەخاکی عێراق: مەلا جمیل رۆژبەیانی، ل11، چاپی یەکەم، 1997 سلێمانی.

[308]. اسد الغابة: ج3ص264.

[309]. قادة فتح العراق والجزیرة: محمود شیت خطاب، ص404.

[310]. فتوح الشام: ابن عمر الواقدي.

[311]. کتاب الخراج: ابویوسف الیعقوبي.

[312]. فتوح البلدان: بلاذري.

[313]. قادة فتح العراق والجزیرة: محمود شیت خطاب، ص487. طبري:ج3ص156. ابن اثیر: ج2ص205.

- ئیبن ئەعسەم دەڵێ: عیاز کوڕی غەنەم سوپایەکی بە فەرماندەیی عەمر کوڕی سەعد نارد بۆ شاری سنجار و بە ئاشتی ڕێك کەوتن.)[314]

- واقیدی و ئیبن ئەعسەم دەڵێن: مالکی ئەشتەری کوڕی حارسی نەخەعی نارد بۆ شاری (ئامێدی) و (میافارقین)، لەگەڵ مەرزبانی ئامێدی بە ئاشتی ڕێك کەوتن. مالك هەمویانی رازی کرد، پاشان شاری بۆ بەجێ هێشتن، هەر لەوێ وە رویان کردە شاری نزول - نزیك شاخی جودی - بە ئاشتی ڕێك کەوتن، پاشان چون بۆ شاری میافارقین، بەترپارکی شار (نتوس)، کەسێکی نارد بۆ ڕێکەوتن، ناوچەکە بێ شەڕ ئازاد بوو.)[315]

- واقیدی دەڵێت: هەندێ مێژوونووس دەڵێن شەڕێکی قورس لە شاری نوسێبین روی داوە لە نێوان سوپای رۆم و ئیسلامدا، لە ئەنجامدا هەموو سەرکردە رۆمەکانیان کوشت و، ئەسیرەکانی تر بەرەڵا کران ئەوسا شار گیرا. بەڵام مێژوونووسەکانی تر ئاوای دەگێڕنەوە. خەڵکی ئەم شارە پێشتر نوێنەریان نارد بوو بۆ لای پێغەمبەر (ع)، کە سوپای ئیسلام لە سەردەمی خەلیفە عومەردا، لە شار نزیك بونەوە، خەڵکی شاری نوسێبین لە رێورەسمێکی جوان و بە شکۆدا پێشوازیان لێ کردن و، موسوڵمان بوون، پاشای شار (تریاتس) لەگەڵ زانایان و ماقوڵانی شار موسوڵمان بوون، کەنیسەکانیان کردە مزگەوت. موسوڵمانەکان کاروباریان بۆ تریاتس ڕێك خست و شاریان چۆڵ کرد، تریاتس بە پاشا مایەوە، هەتا سەردەمی خەلیفە عوسمان ئەوسا مرد.[316]

- خەتاب و ئیبن ئەسیر و واقیدی دەڵێن: پاشان سوپای ئیسلام ڕێکەوت بەرەو (ئامێدی)، ژنێك حوکمی دەکردن بە ناوی (ماریەم) ئەو ژنە بە خۆی و کەس و کار و ماڵ و منداڵیەوە موسوڵمان بوون، زۆر ئاسان شار ئازاد کرا.[317]

- بەلازەری دەڵێ: (عیاز شارەکانی - رقە و حەران و رەها و نوسێبین و میافارقین و قرقیسیا و دێهاتەکانی فورات و شارەکانی تری بە سوڵح و ڕێکەوتن و ئاشتی رزگار کرد.)[318]

- بەلازەری و ئیبن عەبدڕەبە دەڵێن: (لە سەردەمی خەلیفە عومەردا، هەموو جزیرە بەئاشتی ئازاد بوو، بستێکی نەمایەوە.)[319]

- واقیدی دەڵێ: (خەڵکی شاری (رقە) وەفدێکیان نارد بۆ لای (عیازی کوڕی غەنەم) و زۆر بە ئاسانی ڕێك کەوتن.)[320]

- ئیبن ئەسیر دەڵێ: موسوڵمانەکان و خەڵکی شاری (رقە) بە ئاشتی ڕێك کەوتن، بەم جۆرە هەرێمی جزیرە ئاسانترین وڵات بوو کە بە ئاشتی فەتح بووە.)[321]

- مەحمود شیت خەتاب دەڵێ: سوهەیل کوڕی عودەی بەرەو شاری رقە کەوتەڕێ، خەڵکی شار داوای ئاشتیان کرد، سوهەیل لەگەڵیان ڕێك کەوت.)[322]

---

[314]. كتاب الفتوح: ابن اعثم الكوفي، ج1 ص339.

[315]. فتوح الشام: الواقدي، ج2ص102. كتاب الفتوح: ابن اعثم، ج1ص339.

[316]. فتوح الشام: واقدى، ج2ص103.

[317]. الكامل في التأريخ: ابن اثير، ج2ص202. قادة فتح العراق والجزيرة: محمود شيت خطاب، ص487. فتوح الشام: الواقدي، ج2ص103.

[318]. فتوح البلدان: بلاذري، ج1ص207.

[319]. الاستعاب في معرفة الاصحاب: ابن عبد ربه، ج3ص1243. فتوح البلدان: ج1ص179.

[320]. فتوح الشام: الواقدي، ج2ص65.

[321]. الكامل في التأريخ: ابن اثير، ج2ص153 حققه على شيرى، بيروت - دارالتراث العربي.

[322]. قادة فتح العراق والجزيرة: محمود شيت خطاب، ص473-481.

– تەبەری و ئیبن ئەسیر دەڵێن: سوهەیل و عیاز پێکەوە چون بۆ شاری (حەران) و لەگەڵ خەڵکەکەی رێك کەوتن. پاشان عیاض (سوهەیل و عەبدوڵلای کوری عوتبە)ی نارد بۆ شاری (رەهـا) لەوێش بە ئاشتی رێك کەوتن، بەم جۆرە جزیرە ئاسانترین وڵات بوە فەتح کرا.[323]

– خزری بەگ دەڵێ: (عیاز) چوو بۆ (رەهـا) بە ئاشتی رێك کەوتن، پاشان چوون بۆ (حەران) بەبێ شەڕ رێك کەوتن.[324]

– ئیبن ئەعسەم دەڵێ: بەتریارکی شاری (رەهـا) نوێنەری نارد بۆ لای (عیاز) بەم جۆرە (ئەگەر وەك خەڵکی رقە پێمان رازی دەبن، ئەوا ئێمەش ئامادەی رێکەوتنین)،(عیاز) بە رەزامەندی وەڵامی دانەوە. عیاز داوای لە سوپاکەی کرد کە خەڵکی شاری رەها لە (زیمە و عەهدی) ئێمەدان، ئەزیەتیان مەدەن، مەچنەماڵیان بەبێ مۆڵەت.[325]

– واقیدی دەڵێ: عەبدوڵلا کوری عوتبان رۆیشت بەرەو شاری (حەران) هێشتا نەگەیشتبون کە نوێنەری شار پێشوازی لێکردن و وتیان سوپای رۆم ناوچەکەمانی چۆڵ کردوە، حەز دەکەین وەك شارەکانی تر لەگەڵ ئێمەش رێك بکەون. بەو جۆرە پەیمانیان مۆر کرد.

لە جێیەکی تردا دەڵێ: (پاشای حەران خەڵکەکەی ئامادە کرد و پێشوازیان لە سوپای ئیسلام کرد، شاری حەران بە ئاشتی و خۆشیەوە پاشاو گەدایان موسوڵمان بوون. هەموو کەنیسەکانیان کردە مزگەوت. سوپای ئیسلام شارەکەی بەجێهێشت بۆ خۆیان.)[326]

– ئیبن ئەسیر دەڵێ: (هەردوو قەڵای زیباد و زلوبیا نزیك بە شاری رەئسولعیون بە ئاشتی رزگار بوون. دوای ئەوەی رۆمەکان لە شاری رأس العیون راو نران)

– ئیبن ئەسیرو بەلازەریئاوا دەڵێن: (فدفعت الارض الی اهلیها الاصلیین) واتە خاکی وڵاتەکە درا بە خاوەنە رەسەنەکانیان کە کوردن.[327]

– واقیدی دەڵێ: دوای رەئسولعیون شارەکانی (دارا و بیرحا و باعما) بە ئاشتی رێك کەوتن و خەڵکەکەی موسوڵمان بوون.[328]

رزگارکردنی باب و ئەرمینیا

عوتبە بووە ئەمیری ئازربایجان. ئەوە بوو پەیمانێکی بەهێزی لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە مۆر کرد، کە سەربەستی تاك و کۆمەڵ و، ئازادی بیروباوەڕ و ئاینی تیا بوو بۆ کورد و ئەرمەن و مەجوسی و گاورەکانی ناوچەکە، بڕیاری نووسی کە ماڵ و سامان و شەرەف و کەرامەتیان پارێزراو بێت.

داوایان لە خەلیفە عومەر کرد، کە پێش بکەون بەرەو ژوور، بۆ پاراستنی سنوورەکانی دەوڵەتی ئیسلامی لە هێرشەکانی تورك و خەزەر و ئازەر و گورجی و ئالانی و ئەرمەنە کێویەکانی قەوقاس، کە لە ئەفسانەکان دا بە (پشتی قولەی قاف) ناسراوە. جگە لەوە ناوچەیەکی ستراتیژی سەربازی گرنگ بوو بۆ سوپای ئیسلام و، کۆتاکردنی دەستی فارس و رۆم لەسەر ئەو ناوچە و گەلانە.

---

[323]. تأريخ الطبري: ج3ص157. الكامل في التأريخ: ج2ص153، بيروت1989.

[324]. محاضرات في تأريخ الامم الاسلامية: الشيخ محمد خضرى بقط، ج1–2 ص218، مصر 1969.

[325]. كتاب الفتوح: ابن اعثم الكوفي، ج1ص331.

[326]. فتوح الشام: الواقدي، ج2ص85–88.

[327]. الكامل في التأريخ: ابن اثير، ج2ص208، بلاذري: ص181.

[328]. فتوح الشام: الواقدي، ج2ص102.

لە لایەکی ترەوە مەترسیان دەخستە سەر ئەو ناوچانەی کە دەڕوانن بەسەر دەریای رەش (بنتس) کە شاری قوستەنتنیەی پایتەختی رۆمی بە سەرەوەیە. وەك لە فەرمووەدەکەی پێغەمبەردا هاتووە – درودی خوای لەسەر بێت –. (من فتح قسطنطينية فنعم امير اميرها، ونعم الجيش ذلك الجيش) واتە ئەوەی شاری قوستەنتنیە رزگار بکات، چاکترین ئەمیری ئەو لەشکرەیەو چاکترین سوپای ئەو سوپایەیە.

خەلیفە عومەر رێگەی دان، سوپایەکی چاك بەڕێ کەوت بەرەو (دوین) پایتەختی ئەرمینیای چوارەم، کە پارچەی چوارەمی ئەرمینیا بوو، شارێکی کوردی بوو، کە سوپای فارس بە پێشڕەوی موسوڵمانەکانی زانی، هەردوو پردی (جرازان) و (منیر ئاموریان)یان پچڕاند، ئەمە تەگەرە بوو لە رێی موسوڵمانەکاندا، بەڵام پاشایەکی کوردی لە شاری (مکس) بە ناوی (واردیك) چاوساغی بۆ سوپای ئیسلامی کرد، لە رێیەکی ترەوە بردنیو لە ئاوی (ئازات، ئازاد، ئاراس) پەڕاندنیەوە، پشتیان لە پایتەختی ناوچەکە (دوین) (نوین)[329] گرت، لە ماوەیەکی کەم دا ئازادیان کرد. بەم جۆرە بەشی چوارەمی هەرێمی ئەرمینیایان (ئەرمینیای چوارەم) ئازاد کرا، کە زۆربەی دانیشتوانی کوردن! ئەرمەنیش ئەو بەشەی کوردستانی بۆ خۆی زەوت کرد بوو، بەشی ژیانی کوردی ئەو زەمانە، سەر بەشی مالآن بوە، بەڵام سوپای ئیسلام ئەوەشی سەندەوە و خستیەوە سەر کوردستانی گەورە.[330]

عومەر (سوراقەی زولنور[331])ی کردبووە والی بەسرە، کە ئازایەتی تیا شك برد، بە نامەیەك لای برد و ناردی بۆ جەنگی نەهاوەند و و رەی و پاشان بۆ ناوچەی (باب)، ئەبوموسای ئەشعەری خستە جێی بۆ والی بەسرە. نامەکەی عومەر بەم جۆرە بوو:. سوپایەك رێك بخات، پێشەنگ بداتە عەبدوڕڕەحمان کوڕی رەبیعەی باهلی، لای راست بداتە (بکیر کوڕی عەبدوڵڵا) و لای چەپ بداتە (حوزەیفەی کوڕی ئەسیدی غەفاری) – ئەمە حذیفەی یەمانی نیە –. ئەم سوپایە کەوتەڕێ، پاشان خەلیفە عومەر نامەی نووسی بۆ (حەبیب کوڕی موسلیم) کە بە هێزێکەوە، لە جزیرەوە بکەوێتە ڕێ بۆ یارمەتی (سوراقە)، کە سوپا لە (باب) نزیك بویەوە، پاشاکەیان کە ناوی (شەهربران) بوو، داوای لە سوپای ئیسلام کرد کە بیپارێزن و بیبەن بۆ لای عەبدوڕڕەحمان کە پێشەنگی سوپاکە بوو، بردیان. دانیشتن. پاشا وتی: (من دراوسێی دوژمنێکی هارم، دراوسێی کۆمەڵێ میللەتی نەزانم کە هیچ لە دنیا نازانن، ناکرێ پشت بەوانە ببەسرێ، من نە قەبەجم، نە ئەرمەنم. ئێوە توانیتان وڵاتی من بگرن، ئێستە من لە ئێوەم و دەستم لەگەڵ دەستاندایە و سەرکەوتن بۆ ئێوەیە، چیتان پێ خۆشە وا دەکەم، بەڵام داوایەکم هەیە حەز ناکەم بە جزیە سەرشۆڕمان بکەن، با دوژمنەکانتان بە کەم باسمان نەکەن و گاڵتەمان پێ نەکەن.)[332]

بەڵام ئیبن ئەعسەم لە (الفتوح)دا بەم جۆرەی دەگێڕێتەوە: پاشاکەیان ناوی شەهریر ئەز بوو بە عەبدوڕڕەحمانی وت: (ئێوە وڵاتی ئێمەتان گرتوە، منیش ناچارم لەگەڵ ئێوە بم، ئێمە بەرامبەر دوژمنێك

---

[329] . هەندێك لە مێژوونوس و لێکۆڵەرەوان لەسەر ئەو رایەن کە سەلاحەددینی ئەیوبی خەڵکی ئەم شارەیە، بەڵام هێشتا روون نەبۆتەوە، هەندێکی تر دەڵێن (دوین)ی نزیك رەواندز نزیکترە.

330. فتوح البلدان: بلاذري. ص327

[331] . سوراقەی ئوالنوری کوڕی عەمرو کوڕی لبنە، صحابەیەکی خۆشەویست بوو، لە سەردەمی پێغەمبەردا، گەنجێکی خوێن گەرم بوو لە سەردەمی ئەبوبەکردا، عومەر کردیە والی بەسرە، پاشان ئەبوموسای ئەشعەری خستە جێی و، سوراقەی نارد بۆ ناوچەی (باب)، خەڵکی ناوچەی باب خۆیان هاتن لەگەڵ سوراقە رێك کەوتن، پاشان فەرماندەکانی بەردەستی خۆی نارد بەم جۆرە: (بکیر) بۆ (موقان). (حبیب) بۆ (تفلیس)، (حذیفە) بۆ (ئالانی) و (سەلمان) بۆ جێیەکی تر، پاشان نامەی سەرکەوتنەکانی بۆ عومەر نوسی. ئەمیش سەری سوڕما و پەشۆکا، چونکە عومەر نەیناردبون، لەبەرئەوەی ناوچەکە فراوانە و ژمارەی ئەمان کەمە. هەر بۆیە زۆری نەخایاند هەڵیان کەندنەوەو راویان نان، جگە لە (بکیر) لە (موقان). سوراقە لە هەرێمی (باب الابواب) مرد پێش ئەوەی بەرهەمی بەدەست هاتووی بە تەواوی ببینێ. عبدالرحمن کوڕی ربیعەی باهلی لە جێی خۆی دانا.

[332] . قادة فتح بلاد فارس: اللواء الركن محمود شيت خطاب. ص210.

وەستاوین کە فارس و ئەرمەنە، پێیان رازی نین، بەڵام لەگەڵ ئێوە دەستمان لە دەستان دایە، خوا بەرەکەت بخاتە ئێمە و ئێوەش، خوا پاداشتی ئەوەتان بداتەوە کە هاتن و لە چنگی فارس رزگارتان کردین، ئێمە لە فارس بێزارین، ئێمەیان خوارد، سەرکەوتن هەر بۆ ئێوەیە بەڵام حەز دەکەم بە جزیە سەرشۆڕمان نەکەن!)

عەبدوڕڕەحمان وتی: (پیاوێك لەوێ دایە، حەز دەکەم بچینە لای ئەو) کە چونە لای سوراقە و باسەکەیان بۆ گێڕایەوە، سوراقە وتی: (هەرچی دەیڵێی منیش قبوڵمە. بەڵام جزیە بۆ ئەوانەیە کە دانیشتوون، ئەوەی دێتە پاڵ ئێمە و چەك هەڵدەگرێ با جزیە نەدات، پاشاش قبوڵی کرد.) سوراقە دەقی ئەم رێکەوتنەی نارد بۆ خەلیفە عومەر و داوای یارمەتی لێ کرد. عومەر ئەم خاڵەی زیاد کرد، کە دەتوانن پشت بە بێ دین ببەستن لە شەڕدا و، بەکاریان بهێنن بەرامبەر نەدانی جزیە.[333]

ئەبو یوسف دەڵێ: (شەهربراز پاشای وڵات چوو بۆ لای عەبدوڕڕەحمان و گلەیی کرد لە ئەرمەن و قەبچ کە رەقن بەرامبەری و قینیان لێیەتی و چیان بەسەر وڵاتەکەی هێناوە، پاشان داوای کرد لە جزیە عەفوی بکەن.)[334] عەبدوڕڕەحمان وتی: (دەبێ هەر جزیە بدەن مادام یارمەتیمان نادەن لە دژی دوژمنەکانمان، بەڵام ئەوەی یارمەتیمان بدات، ئەوە جزیەی لەسەر هەڵدەگرین.) سوراقە نامەی ئەم رێکەوتنەی نووسی بۆ عومەر، عومەریش رازی بوو، هەر بەو جۆرەش لەگەڵ ئەرمەنەکان رێك کەوتن ئەمەش دەقی رێکەوتنەکەیە کە مانای زۆر بەرزی تیایە:

(بسم الله الرحمن الرحيم. هذا ما اعطى سراقة بن عمر، عامل امير المؤمنين عمر بن الخطاب، شهربراز و سكان ارمنية و الارض من الامان، اعطاهم امان لأنفسهم و اموالهم و ملتهم الاّ يضاروا ولا ينقصوا على اهل ارمينية والابواب الطراء منهم والثناء ومن حولهم، فدخل معهم ان ينفروا لكل غارة و ينفذوا لكل امر ناب او لم ينب رأه الوالي صلاحا على ان توضع الجزاء على من اجاب الى ذلك الا الحشر والحشر عوض عن جزائهم ومن استغنى عنه منهم و قصد، فعليه مثل ما على اهل ازربايجان من الجزاء والدلالة والنزل يوما كاملا. فأن حشروا وضع ذلك عنهم، و ان تركوا اخذوا به.)[335]

مەحمود شیت خەتاب لێرەدا دەڵێ: مەرج و پەیمانی ئاوا، لە هیچ رێکەوتنێکی نێوان دوو هێز، یەکیان سەرکەوتوو، ئەوی تریان شکاو و ژێرکەوتوو، لە مێژوودا نیە و نەبووە! هەتا دوای دانانی یاسای جەنگ و بێلایەنی لە یاسای نێو دەوڵەتاندا، حەز دەکەی سەیری جیاوازی نێوان ئەم دوو دەقە بکە کە یەکیان لە سەدەی حەوتەمی زاینی دا نووسراوە کە ئەوەی سەرەوەیە و، ئەمی تریان دەقی رێکەوتنی (فرسای) نێوان ئەڵمانیا و وڵاتانی هاوپەیمانە (الحلفاء) کە دوای جەنگی جیهانی یەکەم لە سەدەی بیستەمدا نووسراوە، بزانە چۆن ئەڵمانیا و عوسمانی شکاو دادەچۆڕن و پارچە پارچە و دابەشیان دەکەن و، ئەوە بۆ نزیکەی سەد ساڵێك دەبێ تا ئێستەش هەڵنەساونەتەوە. ئەو کەسە راستی کردووە کە وتویەتی: (جیهان هەرگیز رزگارکەری لەمانە عاتیفانە و بە سۆز و بە رەحم تر و لەخۆبوردە تری نەدیوە لە مێژوودا.)[336]

سوراقە مەبەستە سەرەکیەکانی هەموو پێکا، پاشان کۆبونەوەیەکی بە فەرماندەکانی کرد و بەم جۆرە دابەشی کردن:

---

333. كتاب الفتوح: ابن اعثم الكوفي. ص226.

334. كتاب الخراج: اليعقوبي بن ابراهيم ابويوسف. ص73، مصر.

335. تأريخ الطبري: الطبري، ج3ص236.

336. قادة فتح بلاد فارس: اللواء الركن محمود شيت خطاب. ص210.

1- بكیر كوڕی عەبدوڵلای نارد بۆ (موقان)، پاشان ناردی بۆ ناو توركە خەزەریەكان كە دێهاتێكی زۆری تیا بوو، بۆ لەوەڕگا بە سوود بوو.

2- حەبیب كوڕی مسلمەی نارد بۆ تفلیس.

3- حوزەیفەی كوڕی ئەسیدی غەفاری نارد بۆ (ئالان) كە كۆمەڵێ شاخە لە وڵاتی شیشانی ئەمڕۆ.

4- سەلمان كوڕی ربیعەی باهلی نارد بۆ جێیەكی تر كە ناوی نەهاتوە.

سوراقە نامەی سەركەوتنەكانی بۆخەلیفە عومەر نوسی، ئەویش سوپاسی خوای كرد چونكە ئەو ناوچانە سوپا و چەك و جبەخانەی زۆری دەویست. بەڵام سوراقە بە شێوازی نەرمی و ئاشتی و رێك كەوتن و شەڕێكی كەم هەمووی تەواو كرد.

پاشان سوپایەكی تری بەرەو لایەكی تری ئەرمینیا و زنجیرە چیاكانی قۆقاز نارد، گەیشتنە ناوچەی (ئاران) كە پارچە پارچەكانی سوپای فارس خۆیان تیا حەشار دابوو. بكیر سەركەوت بەرەو (باب الابواب) واتە مەمەڕو رێگاو گوزەری چیای قەوقاز و دەریای خەزەرە. دەكەوێتە باكوری هەرێمی (ئاران).[337]

ئەم ناوچانە هەتا سەردەمی خەلیفە عوسمان هەر ما. خەلیفە عوسمان داوای كرد لە (سەلمان كوڕی رەبیعەی باهلی) كە بەرەو وڵاتی (ئاران) بكەوێتە رێ، شارەكانی بیلقان و بروكە و شمكو و شابران و شوران و ئەوانی تر رزگار كران.[338]

پاشان عوسمان داوای كرد لە والی شام (معاویەی كوڕی ئەبی سوفیان) كە (حەبیبی كوڕی مەسلمەی فەهری) بنێرێتە سەر بەشەكانی تری ئەرمینیا، ئەویش بە (هەشت) هەزارە وە لە شامەوە ناردی، دوای شەڕێكی كەم ئاشتی مۆركرا، رۆمەكان لەم سەركەوتنانە ترسان لە هەموو میللەت و گەل و هۆزەكانی ئەو ناوە سوپایەكی زۆریان كۆكردەوە بۆ سەر موسوڵمانەكان.(حبیب) خەلیفە عوسمانی ئاگادار كرد، ئەویش داوای لە (معاویە) كرد سوپایەكی بۆ یارمەتی بۆ بنێرێ، هەروەها خەلیفە عوسمان داوای لە والی كوفە (سەعیدی كوڕی عاس)ی كرد كە یارمەتی بۆ بنێرێ چونكە حبیب پێ گیراوە. ئەویش سەلمان كوڕی رەبیعەی باهلی بە (شەش) هەزارەوە بۆ نارد.[339] سوپای رۆم بە سەركردایەتی (بەتریارك بندار منیاف) لە نزیك شاری (شمتات) كۆبونەوە، شەڕ قەوما. رۆم هەڵهات و شكا. (حەبیب) چوە شاری (مربالا) و بەتریاركی شاری (خەلات) پێشوازی لێ كرد، پەیمانە ئاشتیەكەی كاتی خۆی و (عیازی كوڕی غەنەم)ی نیشان دا، كە پێشتر مۆریان كرد بوو، هەمو شارەكانی ئەو ناوە كە كورد بوون پەیمانی ئاشتیان مۆركرد، بەم جۆرە فەتحی ئەرمینیا و ئاران و موقان و باب الابواب، بە ئاسانی تەواو بوو. هیچ خاكێكی كورد نەما لە ژێر دەستی هیچ لایەكدا بێت، هەر هەموی كەوتە دەستی موسوڵمانەكان و كوردەكان خۆیان یەك لا كردەوە بۆ ئاینی ئیسلام.

ئەوەی لێرەدا جێی بناشت و گلەییە ئەوەیە:

یەكەم: رزگاربوونی كوردستان بە ئاشتی، سەروەریەكی گەورەیە، خۆلادان لە شەڕی فارس و رۆم ژیریە، دژایەتی نەكردنی سوپای ئیسلام كارێكی حەكیمانە بوو بۆ كورد. بەڵام سەد حەیف كە رێكەوتنێكی تۆمار كراوی نێوان كورد و سوپای ئیسلام دیار نیە، باسێكی روونی دانیشتنێكی نێوان سەردارێكی كورد و سەردارە ئیسلامیەكان باسی نیە.بە مەرجێ كە دەنگ و باسی ئیسلام لەگەڵ گەلە بچوكەكانی وەك ئەرمەن و نیتاق و ئازەر

[337]. الكامل في التأريخ: ابن اثير. ج3ص28.

[338]. فتوح البلدان: بلاذري. ج1ص240.

[339]. هەمان سەرچاوە، ص234.

و قەبەج و تەبرستان و ئاران و موقان و باب و ئەوانی تر هەیە و هەر هەمووی نووسراوە، کە بە مەرجێ کورد لە روی خاکەوەو لە روی دانیشتوانەوە چەند قاتی هەموو ئەو گەلە بچوکانە دەبێت.

دووەم: ناوی کورد بە هیچ جۆرێك نەهاتوە، نە بە کورد یان گورد یان کوردۆ یان کاردۆخی یان کاردا کە مێژووی پێش ئیسلام ناوی بردون. ئەی نەدەبوو سەردارێکی کورد بهاتبایە خۆی بناساندایە و خۆی و گەلەکەی و ویست و داواکاریانی ببردایە و شتێکی لە شێوەی نامە یان رێکەوتن یان دانیشتن تۆمار بکردایە، وەك ئەو هەموو گەلە بچوکانەی تر کە پێشتر باسکران یان دواتر باسیان دێت. ئۆباڵی ئەم گلەییانە بە رای من هەر هەمووی لە ئۆباڵ و ئەستۆی سەردارە کوردیەکانی ئەو کاتانەدان و، لەوان ناترازێ، ئەگەر بهاتنایەتە پێشەوە و ناوی خۆیان و گەل و داواکاریەکانیان ببردایە ئێستە عەقڵیەتی ئەو کاتە و ناوی چەند شار و پاشا و سەردارمان دەزانی و هەندێ لە باری کۆمەلایەتی و ئایدۆلۆژی و سیاسیان حاڵی دەبووین. بەلام سەد حەیف و داخ و ئۆف. یان دەبێ کورد سەردار و دەم راستی نەبوبێ و، خاوەنی هیچ نەبوبن و، بە هەڵهاتنی فارس و رۆم شیرازەی ناوچە کوردیەکان شێوا بێت، یان کورد هەر ویستویانە فارس و رۆم و شەڕی هەزار ساڵەیان لە خاکی کوردستاندا یان لە کۆڵ ببێتەوە و هیچی تریان نەویستوە کە ئەمەش هەر لاوازی دەردەخات، یان دەیان ئەگەری تر کە هەر هەمووی ئەو بۆشاییە پڕ ناکەنەوە کە شتێکیان بۆ کوردی دوای خۆیان و مێژوو جێ نەهێشتوە !